

## STAN BADAŃ NAD DZIEJAMI KLASZTORÓW KUJAWSKICH DO ICH KASAT

Na Kujawach, rozumianych jako obszar staropolskiego województwa brzesko-kujawskiego i inowrocławskiego, na przestrzeni kilku wieków istniało szereg klasztorów, dzisiaj nieraz zapomnianych, a po niektórych zaginął nawet ślad.

Do końca średniowiecza na Kujawach istniało 11 klasztorów<sup>1</sup>. W drugiej połowie XVI stulecia rozwiązano placówki zakonu krzyżowców z czerwoną gwiazdą w Brześciu Kujawskim i Inowrocławiu, ale kolejne dwa stulecia przyniosły nowe fundacje. W roku 1772 można odnotować 18 klasztorów<sup>2</sup> i stan ten utrzymał się w czasach Księstwa Warszawskiego<sup>3</sup>. Później nadeszły czasy kasat klasztorów. Na Kujawach ostatnie zostały zlikwidowane w 1864 roku, ale jeden z nich – reformatorów we Włocławku, chociaż formalnie został zlikwidowany, to jednak faktycznie stał się domem etatowym, czyli nie został zamknięty i funkcjonował dalej. Wykaz klasztorów kujawskich, daty ich fundacji i kasaty zestawia poniższa tabela:

Miejscowość	Zakon	Data fundacji	Data kasaty
Brześć Kujawski	dominikanie	lata 40 XIII w.	1864
	krzyżowcy z czerwoną gwiazdą	1294	1565
Bydgoszcz	karmelici (trzewickowi)	1397-1398	1817
	bernardyni	1480	1826
	bernardynki	1615	1835
	jezuici	1619	1780
Byszewo-Koronowo	cystersi	1250	1819
Inowrocław	franciszkanie (konwentalni)	1237-1238	1819
	krzyżowcy z czerwoną gwiazdą	1268	1592
Lubraniec	kanonicy regularni	1497	1819
Markowice	karmelici (trzewickowi)	1642	1826
Nieszawa	franciszkanie (konwentalni)	1424-1426	1864
Pakość	franciszkanie reformaci	1631	1838
Podgórz	franciszkanie reformaci	1641	1831
Radziejów	franciszkanie (konwentalni)	1252	1864
	pijarzy	1723-1819 1846	1864
Strzelno	norbertanki	ost. ćwierć XII w.	1837
Włocławek	franciszkanie reformaci	1625	1864

	misjonarze	1717	1864
	pjarzy	1819-1846	
Zakrzewo	karmelici bosi	1745	1864

W niniejszym omówieniu skupiono się tylko na opracowaniach odnoszących się bezpośrednio do dziejów klasztorów, pominięto opracowania inwentaryzacyjno-konserwatorskie, a także monografie miejscowości z wyjątkiem tych, które zawierają zwarte partie poświęcone zakonom\*.

Wyjaśnienia wymaga sprawa żeńskiego klasztoru w Bydgoszczy, określanego już w dziewiętnastowiecznej literaturze jako klasztor klarysek. Klaryskami nazywano franciszkanki – zakonnice drugiego zakonu franciszkanów, czyli żeńskiego, zwane od XVI wieku konwentualnymi. Nazwa ich wywodzi się od założycielki św. Klary. Tego typu klasztor nie istniał w Bydgoszczy. Literatura, nawet dziewiętnastowieczna i późniejsza dotycząca klarysek, czyli franciszkanek, nie rejestruje takiego konwentu<sup>4</sup>. Natomiast w Bydgoszczy, podobnie jak w innych miejscowościach, gdzie były klasztory bernardynów, od końca XV wieku istniał trzeci zakon franciszkanów reformowanych, czyli bernardynki, zwane tercjarkami lub pospolicie klepkami. Żyły one we wspólnocie i składały tylko dwa śluby: czystości i posłuszeństwa<sup>5</sup>. W 1566 roku papież Pius V zaprowadził klauzurę dla tercjarek-bernardynek, a więc nakaz złożenie ślubów ubóstwa, zaprowadzenia stałego uposażenia, przystosowania istniejących klasztorów do potrzeb klauzury i wybudowania kościołów klasztornych<sup>6</sup>. Zgodnie z bullą papieską bernardynki miały posługiwać się regułą zaprowadzoną dla żeńskich zakonów franciszkańskich, zwaną pospolicie Regułą św. Klary. Były to więc dalej bernardynki, żyjące jedynie według reguły II zakonu franciszkańskiego, a nie zostały przekształcone w klasztory klarysek-franciszkanek. Proces przekształcania tercjarek-bernardynek w zakon klauzury na przełomie XVI i XVII wieku objął klasztory w Wilnie (1594), Warszawie (1595), Poznaniu (1596), Lwowie (1605), Przasnyszu (1605), Kaliszu (1606), Kownie (1618), Lublinie (1618), Warcie k. Sieradza. Natomiast tam, gdzie tercjarki nie chciały przyjąć klauzury zgodnie z potrydenckim prawem kanonicznym, przestały istnieć (Kobylin, Kościan, Kraków-Kazimierz, Przeworsk, Radom, Tarnów?) z wyjątkiem Krakowa – św. Kolety i Wilna-Zarzecza<sup>7</sup>.

\* W artykule zastosowano skróty: ABMK – Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne; AHP – Archaeologia Historica Polona; AUNC – Acta Universitatis Nicolai Copernici; BTN, PWNH – Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych; KB – Kronika Bydgoska; PB – Przegląd Bydgoski; ZK – Ziemia Kujawska.

W Bydgoszczy doszło do przekształcenia tercjarek w zakon klauzurowy w 1615 roku. Ponieważ klasztor musiał mieć swój kościół, miasto przekazało murowany kościół szpitala św. Ducha, a fundatorzy wzniesli budynek klasztorny i rozbudowali świątynię w latach 1615-1618. Tak powstał klasztor bernardynek bydgoskich, którego nazwa została określona w bulli papieża Pawła V<sup>8</sup>. Jego powołanie odnotowała dziewiętnastowieczna literatura<sup>9</sup>, a także przed wojną znawca dziejów zakonnych Kamil Kantak<sup>10</sup>. Po wojnie niekiedy w literaturze spotykamy poprawną nazwę żeńskiego konwentu bydgoskiego<sup>11</sup>. Niestety, dla tego klasztoru przyjęło się określenie „klaryski”, co jest błędną i mylącą nazwą, gdyż bernardynki i klaryski to dwa różne zakony, chociaż posługujące się jedną regułą. Nazywanie dwóch zakonów żeńskich tym samym terminem powoduje nieporozumienia i błędy nawet w pracach naukowych i inwentarzach archiwalnych. Nazwa „klaryski” jest wynikiem niezrozumienia stosowanego w źródłach zwrotu „reguły św. Klary”. Reguła nie jest tożsama z zakonem św. Klary. Przykładem tego może być tablica nagrobna pierwszej przełożonej Zofii Anny z Rozrażewa Smuszewskiej, zachowana w bydgoskim kościele. Zaznaczono tam, iż była ona przełożoną poznańskiego klasztoru św. Franciszka Reguły trzeciej reformowanej, a później przełożoną klasztoru zakonnicy św. Klary w Bydgoszczy. Pierwsza część zapisu odnosi się do tercjarki-bernardynki. Smuszewska przed 1595 rokiem była tam przełożoną, a po wprowadzeniu klauzury stała się zakonnicą-bernardynką posługującą się regułą św. Klary<sup>12</sup>.

Wyjaśnienia też wymagają dzieje pijarów na Kujawach. Pojawili się w 1723 roku w Radziejowie i pozostali tam do roku 1819, a następnie przenieśli się do Włocławka. Tam pozostali do 1846 roku i z powrotem zawitali do Radziejowa, gdzie pozostali do kasaty w 1864 roku. Tak więc na Kujawach nie było dwóch oddzielnych domów pijarskich w Radziejowie i Włocławku, tylko jeden zmieniający swoją siedzibę.

Wśród istniejących na Kujawach 20 klasztorów dwa były klasztorami żeńskimi: w Strzelnie – norbertanki i w Bydgoszczy – bernardynki. Z tej liczby tylko dwa przez cały czas swojego trwania były klasztorami działającym na wsi – karmelici trzewiczkowi w Markowicach i karmelici boski w Zakrzewie. Pozostałe funkcjonowały w miastach.

Wprowadzeniem do badań nad klasztorami są dzieje poszczególnych zakonów na ziemiach polskich. Nie zawsze można w nich znaleźć wzmianki na temat klasztorów kujawskich, ale istota tychże sprowadza się do naświetlenia procesu kształtowania zakonu, jego struktury i specyfiki. Cystersi mają swoją monografię

w postaci *Monasticonu*, zbioru artykułów ujmujących wszystkie zagadnienia tego zakonu na ziemiach polskich<sup>13</sup>. Dominikanów dotyczy nowoczesne ujęcie pióra Jerzego Kłoczowskiego<sup>14</sup>, a także znacznie starsze, ale nadal wartościowe, zwłaszcza dla południowych obszarów ziem polskich Sadoka Barącza<sup>15</sup>. Podobnie rzecz się ma z zakonem braci mniejszych. Nadal za podstawową uchodzi dwutomowa przedwojenna praca Kamila Kantaka, prezentująca dzieje zakonu do pierwszego rozbioru<sup>16</sup>. Najnowszy zarys dziejów w czasach średniowiecznych wyszedł spod pióra Jerzego Kłoczowskiego<sup>17</sup>. Obie te prace obejmują także dzieje franciszkanów obserwantów, czyli bernardynów. Osobne dwutomowe studium poświęcone bernardynom w okresie przedrozbiorowym napisał niestrudzony badacz Kamil Kantak<sup>18</sup>. Również o franciszkanach reformatach powstał krótki zarys pióra Grzegorza Wiśniowskiego i Anzelma Steinke<sup>19</sup>, a także opracowanie zagadnień życia zakonnego autorstwa Albina Bronisława Sroki<sup>20</sup>. Na uwagę zasługuje praca zbiorowa przedstawiająca porozbiorowe dzieje zakonów reguły św. Franciszka, która obejmuje okres pominięty w starszych opracowaniach<sup>21</sup>. Własne syntezy mają zakony karmelickie. Praca Ignacego Chodynickiego z połowy XIX stulecia już dawno straciła walory poznawcze<sup>22</sup>. Niewiele lepsza jest synteza pióra Bronisława Tomaszewskiego, będąca właściwie wykazem poszczególnych klasztorów z bardzo krótką ich charakterystyką<sup>23</sup>. Benignus Józef Wanat poświęcił karmelitom bosym obszerną monografię<sup>24</sup>. Towarzystwu Jezusowemu w Polsce poświęcono powstałą na początku XX stulecia kilkutomową monografię autorstwa niestrudzonego badacza Stanisława Załęskiego<sup>25</sup>. Niezbędnym uzupełnieniem tego dzieła jest encyklopedia jezuitów polskich<sup>26</sup>. Do tej pory brakuje nowoczesnego, monograficznego opracowania dziejów pijarów polskich<sup>27</sup>. Krótki zarys dziejów prowincji polskiej i litewskiej wraz z dziejami domów i szkół opracował Jan Innocenty Buba<sup>28</sup>. Podobny stan opracowania dotyczy księży misjonarzy Wincentego a Paulo<sup>29</sup>. Czasy Królestwa Polskiego tych dwóch ostatnich zakonów zostały omówione w osobnym opracowaniu<sup>30</sup>. Stare ujęcie swoich dziejów mają premonstrantensi<sup>31</sup>. Najślabiej są znane dzieje krzyżowców z czerwoną gwiazdą, chociaż w ostatnim czasie widać ożywienie badawcze w tej kwestii<sup>32</sup>.

Z dwudziestu istniejących klasztorów kujawskich zaledwie kilka ma monograficzne opracowanie. Jedyne dwa z nich, powstałe zresztą na początku XX stulecia, można uznać za w miarę pełne.

Klasztor kanoników regularnych leteraneńskich w Lubrańcu zawdzięcza opracowanie miejscowemu proboszczowi Stanisławowi Muznerowskiemu<sup>33</sup>. Badacz ten rzetelnie i szczegółowo przedstawił dzieje kościoła i klasztoru wykorzy-

stując materiał źródłowy. Podstawą były drukowane wizytacje kościelne w serii *Monumenta Historica Dioeceseos Wladislaviensis* oraz materiał rękopiśmienny określany przez autora jako „akta miejscowe”. Pod tym terminem może się kryć wspomniana w literaturze końca XIX wieku księga pt. *Liber beneficiorum Lubranecensis*<sup>34</sup>. Obecnie księga ta jest przechowywana w archiwum warszawskim jako *Zbiór przywilejów i akt dotyczących kościoła i posiadłości kanoników lateraneńskich w Lubrańcu*<sup>35</sup> licząca 739 stron, zawierająca oprócz odpisów dokumentów kilka wizytacji kościelnych. Spod pióra księdza proboszcza wyszły jeszcze monografie dwóch wsi-parafii przyłączonych na początku XVI wieku do klasztoru, mianowicie Bytonia i Zgłowiączki<sup>36</sup>. Całość tworzy pełny pod względem faktograficznym opis dziejów lubrańckiego klasztoru.

Drugie monograficzne ujęcie dotyczy klasztoru bernardynów w Bydgoszczy autorstwa Kamila Kantaka<sup>37</sup>. Ta niewielkich rozmiarów rozprawa oparta została na kronice miejscowego konwentu, i uzupełniona zachowanymi aktami klasztornymi. Przyjmując za punkt wyjścia dzisiejsze wymogi badawcze, to praca ta przedstawia dzieje konwentu dosyć ogólnie, pobieżnie wykorzystano tutaj materiał archiwalny. W momencie powstania opracowanie to mogło być uznawane za gruntowną monografię, chociaż dzisiaj za taką uchodzić nie może, niemniej do chwili obecnej nie straciła walorów poznawczych.

Na mniejszą uwagę zasługują monograficzne ujęcia klasztorów franciszkańskich w Radziejowie i Nieszawie pióra Jakuba Piaseckiego<sup>38</sup>. Dzieła te, powstałe w połowie XIX stulecia, są przestarzałe, zwłaszcza w partiach dotyczących początków konwentów. Są to jednak jedyne opracowania o tych klasztorach i zawarte tam ustalenia trafiły i nadal trafiają do różnego typu prac.

Niewiele jest też encyklopedycznych zarysów dziejów poszczególnych klasztorów, jak też opracowań o charakterze popularnonaukowym, czy wręcz popularnym. Autorami tych pierwszych są znawcy przedmiotu orientujący się w literaturze, a zwłaszcza w archiwaliach. Ujęcia te dają zarys dziejów klasztorów, wskazują na luki badawcze i jednocześnie prezentują literaturę i bazę źródłową. Pomimo niekwestionowanej przydatności tego typu opracowań klasztory kujawskie posiadają ich niewiele. Najwięcej tego typu prac dotyczy klasztorów bydgoskich.

Duże zainteresowanie na polu krótkich opracowań wzbudził bydgoski klasztor jezuitów. Pierwszy zarys dziejów wyszedł spod pióra znakomitego znawcy dziejów jezuitów – Stanisława Załęskiego. To kilkustronicowe ujęcie jest do tej pory podstawowym kompendium wiedzy o bydgoskich jezuitach i zostało oparte

na rękopiśmiennych źródłach odnoszących się do kolegium bydgoskiego<sup>39</sup>. Autor zestawił przełożonych domu – superiorów i rektorów tutejszego gimnazjum. Najobszerniejsze opracowanie zaprezentował Stefan Pastuszewski<sup>40</sup>. Przedstawił dzieje bydgoskich zakonników, klasztoru, kościoła i szkoły. Również ujął posekularyzacyjne dzieje obiektów klasztornych, aż do zniszczenia i rozbiórki kościoła pojezuickiego w 1945 roku. Opracowanie to wykorzystuje podstawową literaturę przedmiotu i tylko czasami odwołuje się do źródeł. Aparat naukowy jest skromny, a zawarta na końcu bibliografia nie ma odbicia w treści książki. Powstały też skromnych rozmiarów zarysy dziejów domu bydgoskiego o charakterze popularyzatorskim<sup>41</sup>. Jezuita uzyskał też krótkie, encyklopedyczne spojrzenie<sup>42</sup>. Ujmuje ono wszystkie podstawowe aspekty, a także wymienia przełożonych domu – superiorów i rektorów tutejszego gimnazjum. Zawarta na końcu bibliografia jest – niestety – bardzo selektywna i nie obejmuje wielu lokalnych prac do dziejów jezuitów.

Syntetyczne, całościowe omówienie dziejów najstarszego bydgoskiego klasztoru karmelitów przedstawił na początku XX stulecia Hans Baumert<sup>43</sup>. Ta niewielka praca o charakterze popularyzatorskim odwołuje się do źródeł drukowanych oraz przedstawia dzieje obiektów klasztornych po sekularyzacji konwentu. Zupełnie popularne ujęcie prezentują szkice pióra Gerharda Ohlhoffa<sup>44</sup> i Franciszka Mincera<sup>45</sup>.

Bardzo szczegółowy zarys o charakterze encyklopedycznym uzyskali bernardyni bydgoscy<sup>46</sup>. Odnosi się to do dziejów klasztoru, a także do zestawionej na końcu bibliografii. Dzieje klasztoru przedstawiono wykorzystując literaturę, jak również z odwołaniem się do źródeł, co zdecydowanie podnosi walory tego zarysu. Odnotować można popularne ujęcia dziejów bernardynów. Już Kamil Kantak stał się popularyzatorem ich dziejów<sup>47</sup>, a nieco później Stanisław Nowakowski, opisując dzieje od XVI do XVIII wieku<sup>48</sup>, czy też Wilhelm Volkman<sup>49</sup>.

Ostatni z klasztorów bydgoskich panien bernardynek również znalazł się w polu zainteresowań badaczy. Leksykon klasztorów bernardyńskich zawiera artykuł poświęcony bydgoskim bernarynkom, ale jego treść odnosi się do czasów tercjarskich i początków okresu klauzurowego<sup>50</sup>. Brak zaprezentowania dziejów po roku 1615 spowodowany jest niezajomością literatury do historii konwentu bydgoskiego i miasta, zwłaszcza pracy Albiny Bartoszyńskiej-Potemskiej. Autorka ta dała krótki rys dziejów konwentu na podstawie źródeł, będący wprowadzeniem do zasadniczej części pracy poświęconej dziejom architektonicznym kościoła klasztorowego<sup>51</sup>. Bernardynki uzyskały też krótkie popularne zarysy, oparte na dotych-

czasowych ustaleniach<sup>52</sup>. Prezentacje prac dotyczących klasztorów bydgoskich zamyka kalendarium, w którym w ujęciu chronologicznym na sposób popularny przedstawia się fakty z dziejów klasztorów<sup>53</sup>.

Również klasztor minorytów w Inowrocławiu znalazł się w polu zainteresowań popularyzatorów historii. Już przed wojną został przybliżony w formie popularnego zarysu<sup>54</sup>. Nieco szerzej potraktował dzieje konwentu Edmund Mikołajczak, opierając się na literaturze<sup>55</sup>.

Jeden z najbogatszych polskich klasztorów cysterskich w Byszewie-Koronowie doczekał się jedynie krótkiego zarysu<sup>56</sup>. Najwięcej miejsca poświęcono okresowi średniowiecznemu, gdyż jest on najlepiej przebadany. Na niespełna trzy strony tekstu, na czasy po roku 1500, przypada trochę więcej niż pół strony. Układ taki jest odzwierciedleniem dotychczasowego stanu badań nad opactwem<sup>57</sup>. Piotr Oliński, autor zarysu, nie prowadził szerszych badań źródłowych po roku 1500, a literatura tego czasu praktycznie nie istnieje.

Ogólny zarys dziejów powstały w końcu XIX stulecia posiada także żeński klasztor w Strzelnie, dzisiaj uchodzący za przestarzały, zwłaszcza co do czasów najwcześniejszych. To niewielkie opracowanie dość szczegółowo odnosi się do XIV wieku, a do późniejszego okresu przytaczane są fakty z przypadkowo dostępnych źródeł<sup>58</sup>. Jeszcze wcześniej pojawiły się krótkie artykuły sygnalizujący istnienie takiego klasztoru, mające obecnie jedynie wartość historiograficzną<sup>59</sup>.

Do grupy prac ujmujących dzieje klasztorów w sposób popularnonaukowy można zaliczyć rozdział trzeci pracy Anzelma Janusza Szteinke, poświęcony kościołowi i klasztorowi franciszkanów-reformatów we Włocławku<sup>60</sup>. Praca ta w swym zasadniczym zrębie traktuje o architekturze, a także wyposażeniu klasztoru i kościoła, natomiast jeden z rozdziałów poświęcony został działalności włocławskich zakonników. Autor skupił się w nim głównie na XIX i XX stuleciu, natomiast o wcześniejszych dwóch wiekach ledwie wspomniał. Popularne ujęcie tego klasztoru zaprezentował Tadeusz Fopp<sup>61</sup>.

Nieco szerzej dzieje klasztoru w Pakości potraktował znany badacz niemiecki Adolf Warschauer w monografii tegoż miasta<sup>62</sup>. W swych badaniach oparł się na dwóch kronikach klasztoru pakoskiego, pochodzących z pierwszej połowy XVIII wieku i początków następnego stulecia. Omówił najistotniejsze i przełomowe dla klasztoru wydarzenia, takie jak początki klasztoru, sytuację w czasie konfederacji barskiej, okres napoleoński i kasatę konwentu.

Dzieje karmelitów z Markowic również oczekują na zainteresowanie badaczy. Do tej pory na uwagę zasługuje jedynie przedwojenny krótki szkic<sup>63</sup>. Większej

wartości naukowej nie przedstawia najnowsze opracowanie, będące zlepkiem informacji o kulcie i świątyni, zwłaszcza dotyczących ostatnich lat<sup>64</sup>.

Klasztor w Zakrzewie zyskał swoiste „pełne” ujęcie. Dzieje tego klasztoru spisał Benignus J. Wanat zaledwie na kilku stronach. Taka mała objętość wynika z zupełnego braku źródeł do tego klasztoru, przechowywanych w archiwum prowincji w Czernej koło Krakowa. Najwięcej informacji autor uzyskał z akt kapituły konwentu warszawskiego, przechowywanych w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego, gdyż konwent zakrzewski przez pierwsze lata podlegał temu klasztorowi, sam nie prowadząc żadnej dokumentacji<sup>65</sup>. Spojrzenie to wymaga uzupełnienia o informacje zebrane przez Maksymiliana Boruckiego<sup>66</sup>, gdyż krakowski autor ich nie wykorzystał.

Kujawscy pijarzy doczekali się kilku szkiców, ale są one dalekie od poprawności, zwłaszcza na polu wykorzystania źródeł i literatury. Do tej pory najobszerniejsze informacje o pijarach, zawarte na kilku stronach, ogłosił w końcu XIX stulecia Maksymilian Borucki. Autor oparł się na materiałach zbieranych przez rząd pruski, które miały posłużyć do likwidacji zakonu w tym mieście<sup>67</sup>. Boruckiego cechuje stosunkowo duża szczegółowość ujęcia, zwłaszcza co do uposażenia i dziejów obiektów zakonnych. Niewątpliwie szkic ten jest cennym wprowadzeniem do przyszłych badań nad radziejowskimi pijarami. Odnotować też można drobny zarys autorstwa Jana Buby<sup>68</sup>, wymagający znacznych uzupełnień, podobnie jak jeszcze krótszy Gerarda Brumirskiego<sup>69</sup>.

Najmniej wiadomo o kujawskich krzyżowcach z czerwoną gwiazdą. Zachowane źródła nie pozwalają na pełne przedstawienie ich historii. Dzieje krzyżowców zasygnalizowano w monografii Inowrocławia<sup>70</sup>. W przypadku Brzeźcia Kujawskiego dysponujemy krótkim opracowaniem, obejmującym dzieje do początku XV stulecia, u podstaw którego legły wydane drukiem najstarsze dokumenty<sup>71</sup>. Przyjęte daty likwidacji klasztorów na Kujawach są związane z wcieleniem uposażenia tych klasztorów: w Inowrocławiu do kolegium wikariuszy katedry włocławskiej, a w Brzeźciu do miejscowego probostwa.

Klasztor norbertanek w Strzelnie doczekał się krótkiego zarysu, odnoszącego się do czasów romańskich. Obejmuje on genezę i początki klasztoru, dzieje osadnictwa, a także charakterystykę architektury i wyposażenia kościołów<sup>72</sup>. Synteza ta prezentująca stan wiedzy z połowy lat siedemdziesiątych i wobec dynamicznego rozwoju badań nad Strzelnem w obecnej chwili ujęcie to znacznie odbiega od aktualnego stanu wiedzy.



Wszechstronne omówienie dziejów klasztorów kujawskich w wycinkowych okresach jest sporadyczne. Największe zainteresowanie wzbudza u badaczy okres średniowiecza, którym zainteresował się m. in. Dariusz Karczewski. Jest on autorem prac poświęconych klasztorowi panien norbertanek w Strzelnie i franciszkanów inowrocławskich. Pierwsza z nich, oparta na szerokiej bazie źródłowej, głównie dokumentach samoistnych i kopiariuszach przechowywanych w bydgoskim i gnieźnieńskim archiwum, obejmuje wszystkie aspekty dziejów klasztoru w średniowieczu<sup>73</sup>. Druga praca poświęcona braciom mniejszym jest skromniejsza<sup>74</sup>, co jest podyktowane stanem bazy źródłowej, a ta jest niezwykle skąpa. Autor, oprócz źródeł drukowanych i literatury przedmiotu, wykorzystał przechowywany w archiwum bydgoskim kopiariusz franciszkanów inowrocławskich, będący podstawowym materiałem archiwalnym do dziejów minorytów.

Niezależnie od czasu powstania klasztorów największe zainteresowanie badaczy wzbudzają ich początki, dlatego też w odniesieniu do tych zagadnień powstało stosunkowo dużo prac.

Największa ich liczba dotyczy początków najstarszego kujawskiego klasztoru w Strzelnie. Niewątpliwie czynnikiem sprawczym takiego zainteresowania jest z jednej strony wczesna data fundacji, a z drugiej przekazy Jana Długosza zamieszczone w *Kronice* o początkach klasztoru. Badacze skupili się na dacie fundacji klasztoru i osobie fundatora, a także na miejscu, skąd przybyły zakonnice. Niejasność przekazów źródłowych pozwala na różnorodne poszukiwania początków norbertanek strzeleńskich.

Już pierwsze prace z końca XIX wieku ukazywały odmienne rozwiązania poszczególnych kwestii. Wydawca źródeł do dziejów klasztoru – Bolesław Ulanowski – określił czas powstania klasztoru na około 1185 rok i powiązał z Piotrem Włostowicem jako fundatorem oraz pierwsze nadania<sup>75</sup>. Julian Łukawski, analizując przekaz Długosza, a także inne, doszedł do wniosku, że klasztor powstał w 1133 roku z fundacji Piotra Dunina<sup>76</sup>. Natomiast Antoni Małecki przyjął rok 1133 jako czas konsekracji kościoła przez Piotra, ojca lub brata Wszebora, zaś założenie klasztoru przesunął na ok. 1190 rok<sup>77</sup>. Do obu ostatnich spostrzeżeń odniósł się Aleksander Semkowicz recenzując pracę Łukawskiego. Przyjął wywody Małeckiego, natomiast opowiedział się za Krystynem jako fundatorem klasztoru, który nabył prawo patronatu po Piotrze Duninie<sup>78</sup>.

Kolejna praca na ten temat powstała czterdzieści lat później autorstwa Wiktorii Posadzówny<sup>79</sup>. Autorka poddaje analizie wszystkie przekazy mówiące o początkach klasztoru. Oprócz dzieła Długosza także *Kronikę wielkopolską* i bullę papie-

ską z 1193 roku. Autorka doszła do przekonania, że fundatora należy upatrywać w osobie Piotra Wszeborowica, a akt założenia klasztoru przypadł na lata siedemdziesiąte XII stulecia. Ustalenia tej autorki były dość powszechnie akceptowane w nauce, ale nie zakończyły dyskusji. Stanisław Bieniek powrócił do osoby Piotra Włostowica, a to za sprawą anagramu na portalu<sup>80</sup>. Brygida Kürbisówna w trzech kolejnych artykułach ustosunkowała się do zagadnienia<sup>81</sup>. Autorka podejmuje wszystkie tematy związane z początkami klasztoru. Oprócz tradycyjnych rozważań o czasie powstania, osobie założyciela i jego rodzie, poruszyła sprawy związane z architekturą i rzeźbą kościołów strzeleńskich, ich patrocinia, a na końcu zajmuje się pierwotnym uposażeniem.

Kolejna faza badań nad początkami klasztoru norbertanek wiąże się z nowymi ustaleniami, będącymi wynikami badań archeologicznych prowadzonych w latach osiemdziesiątych XX stulecia. Dariusz Karczewski, pozostawiając wyniki tych badań na uboczu, ograniczył się tylko do analizy przekazu długoszowego, dotyczącego roku 1133<sup>82</sup>. Autor uznaje tę datę, podobnie jak wcześniejsi badacze, za wiarygodną, traktując ją jako wskazanie na rok poświęcenia kościoła w Strzelnie, natomiast sama fundacja klasztoru ma przypadać na ostatnią ćwierć XII wieku. Wyniki badań archeologicznych uwzględnił Czesław Sikorski<sup>83</sup>. Analizując ustalenia archeologów, źródła pisane i ikonografię tympanonów klasztor uznał za fundację rodową potomków Piotra Włostowica, natomiast w 1133 roku Piotr Włostowic miał wznieść nieznany nam obecnie kościół parafialny.

Drugi co do chronologii powstania klasztor kujawski w Byszewie-Koronowie ma mniej bogatą literaturę. Najpełniej sprawę ujął Ryszard Kozłowski w pierwszym rozdziale swojej pracy, poświęconej uposażeniu klasztoru<sup>84</sup>. Tradycję fundacyjną, jaką przechowywali cystersi, przebadał Dariusz Karczewski<sup>85</sup>. Osobie fundatora klasztoru Mikołajowi z Wiązowna kilka uwag poświęcił Stanisław Kozierowski<sup>86</sup> i Błażej Śliwiński<sup>87</sup>. Najobszerniej osobę fundatora przedstawił Ryszard Kozłowski w osobnym studium<sup>88</sup>.

Do niedawna za fundatora klasztoru karmelitów w Bydgoszczy uchodził Tomek z Węgleszyna, kasztelan sandomierski, starosta generalny Wielkopolski i starosta bydgoski, a najstarsza wzmianka pochodziła z początków 1399 roku<sup>89</sup>. Ostatnie badania wskazują na mieszczan bydgoskich jako fundatorów, a czas sprowadzenia zakonników zamyka się w latach 1397-1398. Natomiast Tomkowi przypadła rola donatora, zresztą z inicjatywy królewskiej<sup>90</sup>. Kwestią otwartą pozostaje miejsce, skąd przybyli karmelici do miasta nad Brdą.

Podobna sytuacja dotyczy początków franciszkanów w Nieszawie. Dotychczasowa literatura przedmiotu przyjmuje szerokie ramy chronologiczne, związane z powołaniem konwentu między 1335 a 1426 rokiem. Co do osoby fundatora również panują różne opinie, upatruje się zakon krzyżacki bądź bliżej nieokreślonego władcę<sup>91</sup>. Najnowsze ustalenia weryfikują te poglądy. Na podstawie przekazów źródłowych za fundatora można uznać króla Władysława Jagiełłę, a czas fundacji określić na latach 1424-1426<sup>92</sup>.

Warto też odnotować krótkie uwagi Jerzego Kłoczowskiego o początkach dominikanów brzeskich. Początki ich kreśli Długosz w kronice notatką pod rokiem 1264. Wspomniany badacz uważa, iż data ta dotyczy tylko poświęcenia kościoła, natomiast sam proces fundacyjny zaczął się wcześniej, w latach czterdziestych XIII wieku<sup>93</sup>.

Również początki klasztorów kujawskich w okresie nowożytnym znalazły się w orbicie zainteresowań badaczy<sup>94</sup>. Przebadano początki klasztoru reformatów w Podgórzu (po lewej stronie Wisły naprzeciwko Torunia), który pierwotnie – w 1641 roku powstał w Toruniu, a kilka lat później przeniesiony został na dzisiejsze miejsce<sup>95</sup>. Wywody te zostały oparte na trzech rękopiśmiennych przekazach bezpośrednio odnoszących się do początków klasztoru, a przechowywanych w archiwum parafialnym w Podgórzu i Archiwum Diecezjalnym we Włocławku. O początkach karmelitów w Markowicach kilka spostrzeżeń zawarł Stanisław Roszak, wydając akt erekcyjny tego klasztoru<sup>96</sup>.

Podstawy materialne działalności klasztorów najchętniej badane są dla czasów średniowiecznych. Najpełniej zagadnienie to opracowano dla cystersów byszewsko-koronowskich. Podstawowe kompendium wyszło spod pióra Ryszarda Kozłowskiego<sup>97</sup>. Badania swoje skupił na uposażeniu ziemskim, dziesięcinym, immunitacie i regaliach do początków XV wieku. Na końcu zestawił kartotekę miejscowości z opisem własności ziemskiej i dziesięcinnej. Chociaż autor oparł się w podstawowym swym zrzębie na 150 dyplomach, w części niepublikowanych, to jednak nie mógł szerzej zająć się sprawami gospodarczymi, gdyż zachowany materiał źródłowy na to nie pozwalał. Tenże autor zajął się w osobnym opracowaniu powinnościami mieszkańców dóbr klasztornych względem grodu bydgoskiego<sup>98</sup>. Kwestię dóbr klasztornych do końca XIII stulecia poruszył także Błażej Śliwiński<sup>99</sup>, który w syntetycznym zarysie oparł się na dotychczasowych ustaleniach.

Uzupełnieniem tej problematyki jest artykuł Franciszka Sikory, dotyczący zagadnienia włączenia do Byszewa dóbr upadłego klasztoru w Szpetalu, położonego pod Włocławkiem. Dobra te pozostały przy klasztorze byszewskim do roku 1358,

kiedy to klasztor cysterski wymienił je na inne dobra. Sikora zajął się problemem odnowienia klasztoru byszewskiego w 1285 roku, a więc przesiedlenia cystersów z Sulejowa do Byszewa, rozwojem uposażenia ziemskiego i dziesięcinnego oraz immunitetu na przełomie XIII i XIV wieku<sup>100</sup>. Klasztor w Szpetalu doczekał się monograficznego ujęcia autorstwa Józefa Nowackiego<sup>101</sup> i syntetyczny zarys pióra Piotra Olińskiego<sup>102</sup>.

Średniowieczne uposażenie ziemskie najstarszego klasztoru kujawskiego w Strzelnie znalazło badacza w osobie Ryszarda Kozłowskiego<sup>103</sup>. Historyk ten, na podstawie zachowanych dyplomów samoistnych i kopiariusza, w sposób gruntowny przebadał problem. Niewielkie uzupełnienia wprowadził Dariusz Karczewski w monografii klasztoru. Autor poświęcił nieco więcej uwagi pierwszym benefaktorom klasztoru strzeleńskiego<sup>104</sup>. Dobra klasztorne na Kujawach w XVI wieku zostały zestawione przez Zenona Gulдона<sup>105</sup>. Pewne informacje o uposażeniu klasztoru karmelitów trzewickowych w Markowicach można znaleźć w starej monografii miejscowości. Rozdział piąty tej książki dotyczy dziejów kościoła, ale początki klasztoru są ledwo zasygnalizowane. Nacisk położono na siedemnastowieczne donacje ziemskie, legaty pieniężne i przeliczenie tego na kwoty pieniężne. Podobnie autor postąpił dla wieku XIX<sup>106</sup>. Uposażenie kilku innych klasztorów zostało ledwie zasygnalizowane i to tylko dla średniowiecza. Do tej grupy można zaliczyć klasztor karmelitów w Bydgoszczy<sup>107</sup>, dominikanów w Brześciu<sup>108</sup>, krzyżowców z czerwoną gwiazdą w Brześciu Kujawskim<sup>109</sup> oraz tychże i franciszkanów w Inowrocławiu<sup>110</sup>.

Klasztory pozostawały w związkach z miastami, a dwa z nich były właścicielami miast: cystersów – Koronowo i norbertanek – Strzelno. Pierwsze z nich posiada własne ujęcie monograficzne<sup>111</sup>, lecz zawiera stosunkowo mało wiadomości o powiązaniach z klasztorem. Zagadnienie to jest nieco lepiej oświetlone w pracy A. F. Myki<sup>112</sup>. Natomiast studium Wiesława Posadzego o rozwoju urbanizacyjnym miasta przedstawia miejsce i rolę klasztoru w tym procesie od założenia miasta po czasy współczesne<sup>113</sup>. O początkach miasta traktują dwie dalsze prace. Pierwsza z nich, poruszająca problem genezy nazwy i początków miasta, jest tylko zasygnalizowaniem problemu<sup>114</sup>. Pogłębione studium w tym zakresie przedstawił Zenon Guldon. Zaprezentował on wszystkie próby zakładania miasta przez cystersów byszewskich od końca XIII wieku. Przywołane źródło z 1368 roku, będące zgodą króla na założenie miasta, wraz z dokumentem opata z 1370 roku, stanowią podstawę funkcjonowania miasta<sup>115</sup>.

Związki klasztoru z miastem Strzelnem doczekały się także kilku publikacji. Po odkryciach archeologicznych z lat osiemdziesiątych XX wieku, weryfikujących dotychczasowe poglądy i hipotezy o istnieniu na terenie wzgórza klasztorowego osadnictwa wraz z gródkiem, otwarte pozostaje zagadnienie lokalizacji i funkcji osady „przedklasztornej”, istniejącej w świetle znanych źródeł. Próbę uporządkowania faktów i hipotez co do możliwości istnienia Strzelna przedromańskiego podjął Dariusz Karczewski<sup>116</sup>. Analiza źródeł pozwoliła mu opowiedzieć się za funkcjonowaniem osady przed przybyciem norbertanek, za istnieniem kościoła wzmiankowanego w 1133 roku, chociaż miejsce lokacji świątyni i pierwotnej osady pozostawił poza rozważaniami. Kontynuację tematyki miejskiej znajdujemy w pracy Ryszarda Kabacińskiego<sup>117</sup>. Autor opowiedział się za uzyskaniem praw miejskich w połowie XIV wieku, omówił funkcję i lokalizację zabudowy, takiej jak ratusz, kościoły. Przedstawił także osadnictwo przedmiejskie wraz z istniejącą tam zabudową. Ramy chronologiczne artykułu wyznacza koniec XVIII stulecia, jednak autor skoncentrował się głównie na czasach średniowiecznych. Tenże badacz w osobnym artykule nakreślił skład i kompetencje władz miejskich na tle porównawczym z miastami królewskimi, organizację kancelarii miejskiej i nadzór władz zakonnych nad życiem miejskim<sup>118</sup>.

Brak jest prac badających szeroko rozumianą działalność kancelarii klasztornych i historiografii. Już w końcu XIX stulecia Bolesław Ulanowski poddał analizie dokumenty strzeleńskie, w tym powstałe w kancelarii klasztornej<sup>119</sup>. Dopiero niedawno nawiązał do tej tematyki Dariusz Karczewski, wykorzystując najnowsze badania nad średniowiecznymi dokumentami<sup>120</sup>. Do tej pory opisano tylko jeden kopiariusz klasztoru w Strzelnie. Obecnie jest on nieco zapomniany, gdyż znajduje się w archiwum opactwa norbertanów na Strahowie w Pradze czeskiej. Obejmuje 39 dokumentów z lat 1247-1684<sup>121</sup>. Obszerne omówienie nekrologu strzeleńskiego zaprezentował Kazimierz Jasiński<sup>122</sup>. Po ogólnej charakterystyce skupił się na wykorzystaniu tego źródła do badań nad powiązaniem konwentu z miejscową ludnością, zapisów obituarnych osób pochodzenia dynastycznego czy też wybuchowi epidemii zarazy w roku 1624. Oprócz badań nad skryptorium strzeleńskim można jedynie odnotować skromne ujęcie poruszające problem tradycji klasztornej dotyczącej początków byszewsko-koronowskiego clastrum<sup>123</sup>.

Działalność duszpasterska i kulturalno-oświatowa zakonów kujawskich jest słabo przebadana. Zagadnienia te dla klasztorów zebrzących w XV stuleciu porusza Anna Szoplik, opierając się na kronikach rękopiśmiennych i drukowanych<sup>124</sup>. Wybitnymi zakonnikami bernardyńskimi i ich działalnością kulturalną w konwen-

cie bydgoskim w dobie jagiellońskiej zajął się Kamil Kantak<sup>125</sup>, a w szerszym aspekcie chronologicznym Zenon Guldon i Ryszard Kabaciński<sup>126</sup>. Zagadnienia te dla klasztoru karmelitów w Bydgoszczy poruszyła Elżbieta Alabrudzińska<sup>127</sup>, odwołując się wyłącznie do literatury, skupiając się na problemie biblioteki klasztornej, funkcjonowaniu bractw kościelnych. Podobny przegląd dotyczy działalności jezuitów w Bydgoszczy<sup>128</sup>. Zagadnienia te znalazły także miejsce w monografii Pakości. Ryszard Kabaciński ukazał działalność tutejszego konwentu opierając się na archiwalnych materiałach rękopiśmiennych<sup>129</sup>.

Stosunkowo mało prac dotyczy działalności na polu religijnym. Na szczególną uwagę zasługuje klasztor w Markowicach, gdzie szerzył się kult maryjny, słabo opisany w dotychczasowej literaturze. Zagadnienie to stało się inspiracją do powstania kilku prac<sup>130</sup>, niektóre z nich pozostają w maszynopisach<sup>131</sup>. Opisano w nich obiekt i formy kultu, geografię pielgrzymek do markowickiego sanktuarium wykorzystując wpisy do księgi cudów.

Niezwykle istotne okazały się badania nad wezwaniem rotundy strzeleńskiej<sup>132</sup>. Zazwyczaj uważano je za średniowieczne, lecz szczegółowe ustalenia wykazały późny, bo XVIII wieczny rodowód. Ta konkluzja spowodowała zmianę w podejściu do najwcześniejszych dziejów klasztoru norbertańskiego. Według ustaleń pierwotnie rotunda była pod wezwaniem św. Krzyża, a z chwilą sprowadzenia do kościoła obrazu św. Prokopa w 1755 roku nastąpiła zmiana wezwania.

Sporo miejsca poświęcono domniemanemu błogosławionemu Stanisławowi, karmelicie bydgoskiemu. Do niedawna uważano go za postać historyczną związaną z tutejszym klasztorem<sup>133</sup>. Owej postaci przyjrzał się niedawno znany badacz średniowiecznych karmelitów – Tadeusz M. Trajdos. Jego gruntowne dociekania, odwołujące się do źródeł i historiografii zakonnej, zburzyły dotychczasowe ustalenia<sup>134</sup>. Pomimo tak dokładnego studium w środowisku bydgoskim nadal widać „kult” dla owej postaci. Przykładem tego jest praca Stefana Pastuszewskiego, który w warstwie historycznej pozostaje bezkrytyczny, natomiast na uwagę zasługuje zestawienie przejawów nieformalnego kultu<sup>135</sup>. Można zauważyć próby współczesnego rozbudzenia kultu i wykazania jego autentyczności, nawet u badaczy mających rozeznanie w literaturze przedmiotu<sup>136</sup>. Wysiłki te można odbierać jako ukierunkowane na dodanie splendoru miastu i wykreowanie własnego świętego, z pominięciem ustaleń naukowych. Z drugiej strony pozostaje do przebadania zagadnienie nieoficjalnego kultu Stanisława w różnych klasztorach zakonu.

Bractwa religijne działające przy klasztorach nie znalazły, jak do tej pory, należytego zainteresowania u badaczy. Jedynie Zygmunt Malewski zajął się byd-

goskimi bractwami. W sposób popularny ujął dzieje bractwa św. Anny, założonego w końcu XVI stulecia przez bernardynów. Oparł się na kronice klasztornej i księdze brackiej zachowanej od 1777 roku, a na końcu zamieścił wykaz członków bractwa<sup>137</sup>. Bractwo Matki Boskiej Szkaplerznej przy klasztorze karmelitów przebadał, opierając się na zachowanych księgach brackich od roku 1672, podał strukturę bractwa, jego działalność, skład osobowy i finanse, a także opis ołtarza brackiego z 1719 roku<sup>138</sup>.

Na uwagę zasługują badania nad życiem muzycznym i teatralnym klasztorów kujawskich. Badacze z rzadka zajmują się tą problematyką. W latach sześćdziesiątych XX wieku podjęto badania nad aspektami muzycznymi. Mają one charakter przyczynkarski, ale wskazują na duże możliwości badawcze, zwłaszcza dla XVII i XVIII wieku. Ukazano istnienie kapeli instrumentalno-wokalnej bractwa św. Anny przy klasztorze panien norbertanek<sup>139</sup>. Wskazano na istnienie kapel u bydgoskich jezuitów, cystersów w Koronowie, karmelitów w Markowicach i Bydgoszczy<sup>140</sup>. Dzięki odnalezieniu dokumentu z roku 1699, będącego przekazaniem ucznia na naukę do klasztornej kapeli muzycznej klasztoru karmelitów bydgoskich, można określić warunki kształcenia, organizacji i rodzaj uprawianej muzyki<sup>141</sup>.

Literatura do dziejów dawnego teatru na ziemiach polskich jest stosunkowo obszerna, natomiast badania nad dziejami poszczególnych teatrów klasztornych są bardzo słabo zaawansowane. Wiadomo jedynie, że takowy działał u jezuitów bydgoskich w XVII wieku i pijarów w Radziejowie z połowy XVIII stulecia<sup>142</sup>. O bydgoskim teatrze jezuickim kilka słów skreślił Zbigniew Raszewski, opierając się na bardzo skromnej literaturze, a także na źródłach rękopiśmiennych<sup>143</sup>. Temat jest jedynie zasygnalizowany i daleki od wyczerpania.

Szczególne miejsce w badaniach nad dziejami klasztorów zajmują szkoły i biblioteki. Niektóre zakony były powołane do prowadzenia szkół, jak jezuiti i pijarzy. Przy innych – reformatach w Pakości i Włocławku powstały ośrodki szkolne.

Dzieje szkoły reformatów włocławskich, prowadzonej od 1814 roku jako szkoła podwydziałowa, a od 1820 do 1865 roku jako elementarna, znalazły badacza w osobie Stanisława Chodyńskiego<sup>144</sup>. Autor oparł się na aktach szkoły oraz na zeszycie korespondencji dotyczącej szkoły. Przedstawił genezę szkoły, a potem jej dzieje w układzie rocznej kroniki. Omówił jej program, regulamin, a także zestawiał dyrektorów oraz nauczycieli, a nawet tytuły książek zakupionych na potrzeby szkoły. Ustalenia tam zawarte trafiają do syntetycznych prac dotyczących Włocławka<sup>145</sup>.

Stosunkowo dobrze przebadano szkołę w Pakości, działającą tylko 33 lata – w latach 1786-1822, a to dzięki pracom Andreasa Składy'ego<sup>146</sup>. Na podstawie archiwaliów przedstawił dzieje szkoły, jej program i środowisko uczniowskie. Ustalenia te trafiały później do prac poświęconych dziejom miasta Pakości<sup>147</sup>.

Również szkoła pijarów w Radziejowie i we Włocławku doczekała się monografii znakomitego badacza Stanisława Chodyńskiego<sup>148</sup>. Praca ta, co prawda bez aparatu naukowego, to jednak oparta na aktach kapitulnych i klasztornych, ukazuje najistotniejsze momenty z dziejów szkoły. W latach 1729-1807 szkoła o charakterze elementarnym działała w Radziejowie, a później została przeniesiona do Włocławka i funkcjonowała tam jako czteroklasowa szkoła wydziałowa w latach 1820-1832. W pracy znalazła się charakterystyka nauczycieli, przedmiotów nauczania, a także biblioteki szkolnej. Ustalenia te trafiają do monografii miasta<sup>149</sup>. W szerszych opracowaniach dotyczących szkół pijarskich można także odnotować drobne wzmianki o szkole pijarskiej w Radziejowie i we Włocławku<sup>150</sup>.

Stan badań nad księgozbiorem klasztorów kujawskich jest zróżnicowany. Prace badawcze koncentrowały się głównie na klasztorach bydgoskich, natomiast pozostałe nie są w tym względzie przebadane. Sytuację klasztorów bydgoskich omówił Franciszek Mincer<sup>151</sup>. Autor wskazał na nikłe ślady po bibliotece karmelitów i jezuitów. Szerzej potraktował bibliotekę panien bernardynek, odwołując się do inwentarza z roku 1760 oraz najlepiej zachowaną bibliotekę bernardynów. Oprócz charakterystyki księgozbioru autor odwołał się do inwentarzy z roku 1810 i 1817, a także przedstawił losy księgozbioru po kasacie konwentu.

Najwięcej opracowań dotyczy biblioteki bernardyńskiej, aczkolwiek nie ma do tej pory monograficznego jej opracowania. Krótkie zarysy jej dziejów wraz ze zwięzłą charakterystyką księgozbioru pojawiły się już przed wojną<sup>152</sup>, a także w okresie późniejszym<sup>153</sup>. Problem kształtowania się zbiorów bibliotecznych został już poruszony przed wojną<sup>154</sup>. Są to jedynie fragmentaryczne ustalenia, dalekie od wyczerpania tematu. Możliwości rekonstrukcji księgozbioru bernardyńskiego na podstawie zachowanych w innych bibliotekach ksiąg przedstawił Kazimierz Adamczyk<sup>155</sup>. Pokasacyjne losy biblioteki bernardynów znalazły oświetlenie w popularnonaukowym ujęciu pióra Gerharda Ohlhoffa<sup>156</sup>.

Problem kasat zakonów na ziemiach polskich ma bogatą literaturę. Tematyka ta jest w kręgu zainteresowań Piotra Pawła Gacha. Podstawowe jego prace dotyczą przyczyn kasat klasztorów polskich na szerokim tle polityki zaborców<sup>157</sup>. Na uwagę zasługują także wcześniejsze opracowania, obejmujące poszczególne zabory<sup>158</sup>. Również poszczególne zakony posiadają literaturę dotyczącą okoliczności ich ka-



saty. Problem likwidacji jezuitów został naświetlony już w końcu XIX stulecia<sup>159</sup>, w latach siedemdziesiątych powstała praca poświęcona kasacie klasztorów bernardyńskich w zaborze pruskim<sup>160</sup>, kanonikom regularnym<sup>161</sup>, dominikanom<sup>162</sup>, a później także klasztorom cysterskim<sup>163</sup>. Prace te nie podejmują zagadnienia kasat klasztorów kujawskich. Jedynie w pracy o bernardynach uściślono datę kasaty klasztoru bydgoskiego na rok 1826. Do tej pory powstała tylko jedna, dziewiętnastowieczna praca, zajmująca się problemem sekularyzacji klasztorów bydgoskich<sup>164</sup>.

Badania nad składem osobowym klasztorów kujawskich są słabo zaznaczone. Najlepiej rozpoznani są prepozyci klasztoru norbertanek w Strzelnie. Ułożono ich katalog, zaopatrzony w podstawowe informacje o danej osobie<sup>165</sup>. Na szczególną uwagę zasługuje dwunastotomowy słownik jezuitów polskich<sup>166</sup>. Praca autorstwa Ludwika Grzebienia rejestruje wszystkich jezuitów, którzy występują w źródłach. Najznakomitsi z nich zostali odnotowani w encyklopedii jezuitów. Tak więc można zestawić skład osobowy kolegium bydgoskiego z przytoczeniem życiorysów. Podjęto także prace słownikowe nad życiorysami franciszkanów konwentualnych<sup>167</sup>, reformatów<sup>168</sup>, dominikanów<sup>169</sup> czy misjonarzy<sup>170</sup>. Życiorysy niektórych zakonników, zwłaszcza przełożonych klasztorów, znaleźć można w *Polskim słowniku biograficznym*, czy też słownikach regionalnych<sup>171</sup>. Zebrano także pewne materiały do działalności konspiracyjnej i udziału zakonników w powstaniu styczniowym<sup>172</sup>. Można znaleźć biogramy zakonników w różnych drobnych opracowaniach<sup>173</sup>.

Przechodząc do zagadnień związanych z architekturą i sztuką klasztorów należy wskazać na podstawowe opracowanie do tych zagadnień. Wszystkie zachowane do dzisiaj obiekty klasztorne zostały opracowane w *Katalogu zabytków sztuki w Polsce*<sup>174</sup>. Wyjątkiem jest tutaj klasztor reformatów w Toruniu-Podgórzu, gdyż miasto to nie doczekało się takiego opracowania. Katalog jest niewątpliwie punktem wyjścia do dalszych prac badawczych w tym zakresie. Poprzednikiem *Katalogów* dla zaboru pruskiego było inwentaryzowanie zabytków w końcu XIX wieku<sup>175</sup>, a dla zaboru rosyjskiego inwentaryzacja z połowy XIX stulecia<sup>176</sup>. Opracowania te cechuje raczej ogólnikowość w opisach i nastawienie głównie na architekturę, ale pomimo tych mankamentów pozwalają one porównać zmiany, jakie zaszły w obiektach klasztornych między inwentaryzacjami z XIX i XX wieku.

Niektóre klasztory mają osobne opracowania, ujmujące zagadnienia związane z architekturą i dziejami sztuki tam się znajdującymi, m. in. klasztor cysterski w Koronowie<sup>177</sup>. Zawarto w nim historię budowy kościołów i obiektów klasztor-

nych w Byszewie i Koronowie, a także szczegółowo opisano go pod względem architektonicznym i wyposażenia wnętrza, łącznie z odnotowaniem najnowszych konserwacji. Podobne ujęcie dotyczy klasztoru reformatów we Włocławku<sup>178</sup>. Praca ta nie ogranicza się do zaprezentowania istniejących dzisiaj zabytków, ale wykorzystując źródła przywołuje obiekty dzisiaj już nieistniejące. Również klasztor w Zakrzewie posiada krótki opis wraz z wyposażeniem<sup>179</sup>.

Stosunkowo dużo prac powstało w kręgu architektury kościołów i zabudowań klasztornych. Szczęsny Skibiński przebadał gotycką bryłę kościoła koronowskiego, pomijając zabudowania klasztorne<sup>180</sup>. Problemem do rozstrzygnięcia pozostają wpływy architektoniczne na kształt kościoła<sup>181</sup>. Bydgoski klasztor bernardynek, zwany potocznie lecz niewłaściwie klaryskami, został poddany wszechstronnej analizie architektonicznej, również na tle innych obiektów sakralnych<sup>182</sup>. Obok tej podstawowej i nadal aktualnej monografii architektonicznej powstała druga praca, której celem jest upowszechnienie i usystematyzowanie wiedzy o kościele i obiektach klasztornych. Ujęcie pióra Aleksandra Jankowskiego<sup>183</sup> ma więc charakter popularyzatorski, a jego podstawą jest wcześniej omówiona praca. Również kościołowi i budynkom klasztoru reformatów w Toruniu-Podgórzu poświęcono studium architektoniczne. Jadwiga Puciata-Pawłowska poddała analizie zachowane obiekty, a także opierając się na źródłach archiwalnych ukazała dzieje ich budowy<sup>184</sup>. Analizie architektonicznej poddany został również drewniany kościół klasztoru w Zakrzewie<sup>185</sup>. Odnotować też należy badania architektoniczne nad kalwarią pakoską<sup>186</sup>. Zespół ten, chociaż nie był częścią konwentu, jednak pozostawał pod zarządem zakonników. Dalsze prace omawiające architekturę i dzieje budowy obiektów zakonnych mają charakter syntetycznego ujęcia. Takie krótkie prace przedstawiają dzieje kościoła i klasztoru franciszkanów w Radziejowie<sup>187</sup>, reformatów we Włocławku<sup>188</sup> oraz kościoła jezuickiego w Bydgoszczy<sup>189</sup>.

Powstało też kilka prac dotyczących wystroju świątyń i klasztorów. Dla Koronowa i Byszewa przeprowadzono analizę grupy obrazów o wymowie historyczno-allegorycznej, powstałych w XVIII wieku, a dotyczących dziejów cystersów i cystersów koronowskich<sup>190</sup>. Byszewo doczekało się analizy wystroju kościoła pod kątem powiązań cystersko-szlacheckich<sup>191</sup>. W kręgu zainteresowań badaczy pozostają obrazy pierwszych opatów byszewskich, powstałe w XVIII wieku. Na podstawie źródeł archiwalnych ustalono autora tych prac, a także warunki kontraktu<sup>192</sup>.

Jest też kilka prac o tematyce inskrypcyjnej. W ramach serii *Corpus Inscriptionum Poloniae* opracowane zostały napisy powstałe do roku 1800 z klasztorów w Brześciu Kujawskim, Lubrańcu, Nieszawie, Włocławku i Zakrzewie<sup>193</sup>. Inskryp-

cje wydawane w ramach tej serii z pozostałych klasztorów kujawskich są w opracowaniu<sup>194</sup>. Niektóre klasztory mają własne opracowania inskrypcyjne. Do tej grupy zaliczyć można konwent franciszkański w Nieszawie<sup>195</sup>, reformatów w Podgórzu<sup>196</sup>, kanoników w Lubrańcu<sup>197</sup> i karmelitów w Markowicach<sup>198</sup>. Również klasztorów bydgoskich dotyczą osobne opracowania epigraficzne<sup>199</sup>. Można też odnotować pojedyncze inskrypcje strzeleńskie przytaczane w literaturze<sup>200</sup>.

Badania archeologiczne wnoszą istotne uzupełnienia do dziejów klasztorów, zwłaszcza co do ich początków. Do chwili obecnej jedynie kilka z nich objęto badaniami terenowymi i do tego w różnym stopniu. Badania sondażowe przeprowadzono na terenie obecnej plebanii w Lubrańcu, wzniesionej na przyziemi dawnego klasztoru. Prace badawcze wykazały istnienie murowanego obiektu już z czasów fundacji klasztoru<sup>201</sup>. Ratownicze badania archeologiczne objęły brzeski klasztor dominikanów. Efektem tych badań było ustalenie czasu budowy kościoła klasztorowego na drugą połowę XIV stulecia, od początku wznoszonego w cegle. Ustalono także, iż zabudowania klasztorne były konstrukcji drewniano-glinianej i nigdy nie zostały wzniesione w cegle<sup>202</sup>. Prace wykopaliskowe dostarczyły sporo materiału ceramicznego i szklanego, ale przeważnie z czasów nowożytnych. Zabytki szklane, pochodzące głównie z XVIII i XIX wieku, zostały poddane wnikliwej analizie<sup>203</sup>. Nie zawsze wysiłki archeologów przynoszą spodziewane wyniki. Takim przykładem są prowadzone również w Brześciu badania archeologiczne, które nie przyniosły odkrycia relikwii kościoła i szpitala św. Ducha, będących we władaniu krzyżowców z czerwoną gwiazdą<sup>204</sup>.

Niezwykle interesujące ustalenia dotyczące klasztoru franciszkanów w Inowrocławiu przyniosły badania archeologiczne. W 1972 roku prowadzono prace ratownicze, związane z wymianą nawierzchni placu, pod którym znajdowały się pozostałości klasztorne. Z powodu niemożności prowadzenia systematycznych prac archeologicznych, dokonano jedynie pobieżnych badań, dających ogólną orientację o relikwii konwentu, a dokładniejszą eksploracją objęto jedynie zręby prezbiterium kościoła klasztorowego. Wyniki badań wskazują na rozpoczęcie prac budowlanych zaraz po sprowadzeniu zakonników, a sam budynek klasztoru, również murowany, powstał później niż kościół, chociaż rozpiętość czasowa nie była wielka. Badania wykazały zgodność odkryć z przekazami ikonograficznymi i piśmennymi dotyczącymi wyglądu klasztoru<sup>205</sup>. Dopelnieniem powyższych ustaleń są wyniki badań prowadzonych w 1967 roku. Wówczas prowadzone prace ratownicze nie objęły zabudowań klasztorowych, a jedynie tereny będące jego bezpośrednim zapleczem. Odkryto szereg obiektów nieruchomych, jak studnie, piwnice i stodoły

oraz przedmioty ruchome – naczynia, obuwie, kości zwierząt itd. Penetracja ta pozwoliła naświetlić strukturę gospodarczą i społeczną klasztoru franciszkanów w średniowieczu<sup>206</sup>.

Osobne miejsce należy poświęcić badaniom architektoniczno-archeologicznym obiektów związanych z klasztorem w Strzelnie. Badania te można podzielić na trzy wyraźne okresy. Pierwszy, zapoczątkowany jeszcze w drugiej połowie XIX stulecia, trwał do momentu wybuchu II wojny światowej. Badania tego czasu skupiały się na opisie istniejących obiektów, ich konserwacji i naukowej interpretacji. Kolejny okres rozpoczęły powojenne prace remontowo-konserwatorskie zniszczonych obiektów, a także pierwsze prace archeologiczne, prowadzone w latach 1948-1953. Wyniki tych działań znalazły naukowe opracowanie w latach siedemdziesiątych. Trzeci okres rozpoczęły prace archeologiczne prowadzone w latach osiemdziesiątych, uwieńczone zaskakującymi odkryciami, w tym także rzeźbiarskimi.

Dziewiętnastowieczne spojrzenia na zabytkowy klasztor w Strzelnie mają charakter pierwszych fascynacji dawnymi obiektami. Zawierają próby dociekania osoby fundatora, czasu powstania, a nade wszystko przedstawiają stan zachowania obiektów architektonicznych i rzeźbiarskich, ich otoczenie, najczęściej nie uporządkowane. Pierwsze naukowe opracowanie pochodzi z 1876 roku. Władysław Łukaszczykiewicz poddał analizie bazylikę poklasztorną, stojącą obok rotundę oraz tympanony i romańską kolumnę z kaplicy św. Barbary. Autor ten czas powstania całego kompleksu określił na koniec XII wieku<sup>207</sup>. W końcu XIX stulecia, w ramach ogólnych prac inwentaryzacyjnych, Strzelnem zajął się Julius Koth. Czterdzieści lat później na Strzelno zwrócił uwagę Michał Walicki<sup>208</sup>. Scharakteryzował architekturę i sformułował poglądy długo później funkcjonujące, o wcześniejszym wzniesieniu rotundy św. Prokopa jako kościoła grodowego. Problemem konserwacji obiektów i uporządkowania terenu wokół nich zajął się Nikodem Pajzderski<sup>209</sup>. Zaprowadzona wówczas organizacja przestrzeni okazała się niezwykle trwała i została utrzymana do dnia dzisiejszego. Z tego też czasu pochodzą pierwsze, mało znane odkrycia archeologiczne. Koło kościoła św. Trójcy przypadkowo natrafiono na relikty romańskiej wieży<sup>210</sup>.

W okresie przedwojennym powstało także opracowanie o charakterze przewodnika po świątyniach strzeleńskich autorstwa miejscowego proboszcza. Książeczka popularyzująca zabytki, powstała z okazji konsekracji rotundy, omawia oba kościoły, ich dzieje, zwłaszcza w XIX wieku, wyposażenie, w tym także ruchome:

ołtarze, obrazy<sup>211</sup>. Choć nie jest to praca naukowa, to jednak przydatna do odtworzenia dawnego otoczenia klasztoru i klimatu tamtych czasów.

Pierwsze systematyczne badania przeprowadzono w latach 1950-1951. Miały one związek ze zniszczeniami wojennymi i przygotowaniem do obchodów milenijnych. Prace przeprowadziła Krystyna Józefowiczówna przy udziale Zbigniewa Pieczyńskiego, a pod nadzorem prof. Zdzisława Kępińskiego. W 1952 roku nagle przerwano prace, a materiały tam zebrane nigdy nie doczekały się opracowania. Jedynym śladem w literaturze z tych badań jest krótki komunikat o odkryciu przy kościele św. Prokopa cmentarzyska z XII-XIII wieku<sup>212</sup>.

Niewątpliwym przełomem w dziejach badań klasztoru, jak również i samego Strzelna, było odkrycie romańskich, rzeźbionych kolumn. Zdzisław Kępiński w 1946 roku odsłonił kolumny nawowe<sup>213</sup>. Prace badawcze Krystyny Józefowiczówny w latach 1951-1952 doprowadziły do odkrycia dalszych kolumn w prezbiterium i szeregu rzeźbiarskich detali wystroju romańskiego świątyni. Dopelnieniem tych sensacji było odkrycie w 1953 roku zamurowanego północnego portalu kościoła ponorbertańskiego<sup>214</sup>. Już te odkrycia pozwoliły na pierwsze wartościujące oceny pod względem stylistycznym i bogactwa treści<sup>215</sup>. Równolegle prowadzono prace restauracyjne i badawcze w kościele św. Prokopa, pod kierunkiem Aleksandra Holasa<sup>216</sup>. Zniszczenie w czasie wojny sklepienia i części wieży dały sposobność do przeprowadzenia badań architektonicznych i rekonstrukcji pierwotnego wyglądu świątyni. Badacz ten uznał świątynię za grodową i starał się wykazać cechy grodowe, przebadał materiał budowlany, scharakteryzował przebudowy z XV i XVIII wieku i odbudowę z końca XIX wieku. Dalej opisał zniszczenia z 1945 roku i prace renowacyjne prowadzone w latach 1948-1953, których efektem było m.in. odkrycie nowych elementów architektonicznych, pozwalających na odtworzenie pierwotnego kształtu budowli. Poglądy i ustalenia Holasa co do czasu powstania i przeznaczenia obiektu przez długie lata były akceptowane.

Podsumowanie tego etapu badań znalazło się w *Katalogu sztuki romańskiej*<sup>217</sup>. Zawarto w nim ogólną charakterystykę kościoła klasztoru i rotundy, omówiono materiał i faktury obiektów i dokonano opisów na tle historii budowlanej, charakterystyki kolumn, tympanonów łącznie z napisami inskrypcyjnymi, wskazano na luźne elementy architektoniczne lub wtórnie wmurowane na obszarze klasztoru lub też przechowywane w różnych muzeach. Nieco odmienne ujęcie zaprezentowała Krystyna Józefowiczówna<sup>218</sup>, zwłaszcza co do wpływów stylistycznych. Jej zdaniem widoczne są analogie do sztuki Saksonii, ale genezę wystroju klasztoru w Strzelnie upatruje w sztuce północnowłoskiej.

Powojenne odkrycia rzeźbiarskie stawiały klasztor mogileński w rzędzie najwartościowszych pod względem artystycznym obiektów romańskich w Polsce. Z drugiej połowy lat sześćdziesiątych pochodzą badania Zygmunta Świechowskiego nad rzeźbą mogileńską, a właściwie nad tympanonami<sup>219</sup>. Autor porównał je z rzeźbą europejską, co pozwoliło mu na wysoką jej ocenę i próbę określenia warsztatu i czasu powstania. Uznał wystrój rzeźbiarski za niejednorodny i opowiedział się za saskimi wpływami na przedstawienia figuralne w Strzelnie, a czas powstania przyjmuje na czwartą ćwierć XII i początek XIII wieku.

Podsumowanie badań nad romańskim Strzelnem przypało na lata siedemdziesiąte. Jako pierwszy dokonał tego Zygmunt Świechowski w artykule przedstawionym na sesji naukowej w Strzelnie<sup>220</sup>. Po krótkiej prezentacji poglądów historyków na czas i osobę fundatora klasztoru, przeszedł do właściwego tematu – omówienia architektury i wystroju romańskiego kościoła poklasztornego. Przedstawił dzieje budowy świątyni, jej wystrój kamieniarski: tympanony, płytę z płaskorzeźbą Matki Boskiej, rzeźbione kolumny z szerokim opisem kolumny cnót. Omówił także kościół św. Prokopa, uznając go za nieco tajemniczy, może za element systemu obronnego gródka feudalnego fundatora klasztoru. Druga próba syntezy wyszła spod pióra Krystyny Józefowiczówny<sup>221</sup>. Autorka podjęła tylko tematy już opracowane. Poza charakterystyką architektury skupiła się głównie na kolumnach i tympanonie „Maiestatis”, nie zajęła się tympanonami donacyjnymi i innymi zagadnieniami. Jednocześnie podtrzymała pogląd o północnowłoskim wpływie na rzeźbę strzeleńską. Na podkreślenie zasługuje fakt przybliżenia wyników prac archeologicznych przez nią prowadzonych na początku lat pięćdziesiątych.

Pewne wątpliwości w żmudnie wypracowywanych ustaleniach pojawiły się u Andrzeja Tomaszewskiego, zwłaszcza w stosunku do rotundy. Obiekt ten datuje na przełom XII i XIII wieku, odrzuca szereg ustaleń Holasa i jego sposób rekonstrukcji. Także w kwestii wezwania przypuszcza, że wezwanie św. Prokopa pochodzi z XVIII wieku, a pierwotne być może brzmiało św. Krzyża<sup>222</sup>.

Dzieje architektury i sztuki w Strzelnie po okresie romańskim są słabo przebadane. Jedynie Zofia Białowicz-Krygierowa przedstawiła dzieje w dalszych okresach po koniec XVIII stulecia<sup>223</sup>. Podstawą jej opracowania były prace inwentaryzacyjne prowadzone dla potrzeb *Katalogu zabytków*, stąd i układ artykułu jest tego odbiciem. Mamy do czynienia z wyliczaniem i opisem poszczególnych obiektów sztuki, a nie z próbą odtworzenia zabudowy i wystroju obiektów klasz-

tornych i zmian tam następujących. W pracy tej, oprócz Strzelna, opisano także zabytki klasztoru karmelickiego w Markowicach.

Przełom przyniosły badania interdyscyplinarne, prowadzone w latach 1981-1986 przez „Zespół do Badań Średniowiecznej Architektury Kujaw i Wschodniej Wielkopolski”, kierowany przez prof. Jadwigę Chudziakową, działający przy Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. Zasadniczy trzon badań stanowiły prace wykopaliskowe, obejmujące rozległy obszar wzgórza klasztornego oraz wykonanie kilkunastu wykopów i sondaży w różnych punktach miasta. Dzięki badaniom uzyskano bogaty zbiór różnych kategorii źródeł archeologicznych. Prace archeologiczne z lat osiemdziesiątych stanowią bez wątpienia moment przełomowy w badaniach nad romańskimi dziejami Strzelna. Kapitalne znaczenie mają dwa fakty. Pierwszy z nich to ustalenie bez jakichkolwiek wątpliwości nieomal równoczesnego powstania romańskiej bazyliki klasztornej i rotundy na przełomie XII i XIII wieku. Drugi to brak śladów osadnictwa na terenie wzgórza przed pojawieniem się norbertanek, brak śladów także gródka feudalnego. Tak więc zostały obalone tezy głoszące wcześniejszą budowę rotundy jako kościoła grodowego i odnoszenie tego faktu do konsekracji kościoła z 1133 roku. W to miejsce pojawiły się nowe pytania i wątpliwości, na które badacze już poszukują odpowiedzi. Eksploracja archeologiczna ukazała wielkość i rozmach założenia klasztornego, a dalsze odkrycia rzeźbiarskie w postaci kolejnego tympanonu, lokują Strzelno w gronie najznakomitszych obiektów romańskich już nie tylko w Polsce.

Przegląd badań wypada rozpocząć od charakterystyki stratyfikacji kulturowej wzgórza klasztornego<sup>224</sup>. Na badania te złożyły się wyniki ponad 50 wykopów i sondaży badawczych oraz analiza wybranych źródeł pisanych. W toku badań wydzielono VI kompleksów stratyfikacyjnych, co odpowiada zauważalnym przeobrażeniom sposobu użytkowania przestrzeni. Najstarsze ślady bytności na omawianym terenie wiążą się z kulturą łużycką, ale nie wskazują na charakter osadniczy. Zasiedlenie wzgórza nastąpiło z chwilą podjęcia prac budowlanych przy kościele klasztornym św. Trójcy i rotundzie św. Prokopa. W tym też czasie istniała zabudowa o charakterze mieszkalno-gospodarczym drewniana, jak też kamienno-ceglana. W drugim etapie wzniesiono murowany klasztor, datowany w szerokich ramach chronologicznych od połowy XIV do połowy XV wieku. W tym też czasie prowadzono prace budowlane na terenie bazyliki. Archeolodzy odkryli też ślady poważnego pożaru z końca XV lub pierwszej połowy XVI stulecia. Trzeci etap wydzielony przez badaczy wiąże się z szeroko zakrojonymi pracami budowlanymi, związanymi z odbudową i rozbudową klasztoru po pożarze, trwającą w XVI i XVII

wieku. Początek XVIII wieku otwiera kolejny etap, związany z nadaniem bazylice barokowej formy, ale największe zmiany zaszły w samej zabudowie klasztornej. Badacze odkryli także ślady prac rozbiórkowych budynku klasztornej i przybudówek przylegających do rotundy prowadzonych w XIX wieku oraz dalszych prac porządkujących, prowadzonych w następnym stuleciu.

W trakcie tych badań najważniejszymi obiektami badawczymi była rotunda i kościół poklasztorny<sup>225</sup>. Punktem wyjścia były badania rotundy, uchodzącej za najstarszą świątynię. Szeroki zakres prac pozwolił dotrzeć do nienaruszonego układu stratygraficznego, co pozwoliło na datowanie i odtworzenie pierwotnego układu świątyni. Badania wykazały jednoczesny czas wznoszenia rotundy i bazyliki, datowany między końcem XII a pierwszą połową XIII wieku oraz jednorodność układu przestrzennego rotundy, co pozwala odrzucić wcześniejsze przypuszczenia badaczy o dwufazowości wznoszenia świątyni, ale nie dały odpowiedzi na rolę obiektu. Brak śladów pochówków nie pozwala uznać rotundy za grobowiec. Ustalenia te zmuszają do ponownej analizy źródeł pisanych, tym bardziej, iż wezwanie rotundy – św. Prokopa – pochodzi dopiero z XVIII wieku, a pierwotnym było zapewne – św. Krzyża. Ustalono także fakt pożaru świątyni w końcu XIII wieku i jej odnowienia oraz pokrycia malowidłami już wcześniej znanymi nauce, a uznawanymi za związane z faktem wzniesienia bazyliki. Określono także pierwotne wejścia po stronie północnej i południowej świątyni. Natomiast ściana zachodnia była ostatnim etapem budowy kościoła. W jej wyniku skrócono pierwotną długość świątyni. Pierwotnie westwerk miał być bezwieżowy, ale ostatecznie zmieniono koncepcje i je dobudowano. Romańskie fundamenty wychodzące poza świątynię zostały wykorzystane w późnym średniowieczu do wzniesienia bliżej nieznannej budowli.

Dalsze badania nad architekturą obiektów poklasztornych były prowadzone w latach 1988-1989. Tym razem prowadzono jedynie oględziny i pomiary architektoniczne poddasza i murów zewnętrznych<sup>226</sup>. Prace te miały na celu ustalenie faz budowy i cech charakteryzujących romański warsztat budowlany, a także rozpoznanie pierwotnego układu przestrzennego i kolejnych etapów budowy bazyliki w Strzelnie. Badania te są uzupełnieniem prac archeologicznych. Zachowane ślady pozwalają odtworzyć pierwotną wysokość murów bazyliki, kształt pokrycia dachowego, a także jednoczesne użycie kamienia i cegły. Potwierdzają także budowę okrągłych wież, przynajmniej do połowy ich wysokości, a stawiają pod znakiem zapytania sugestie badaczy co do niektórych wewnętrznych rozwiązań architektonicznych.



Swoistego zamknięcia i podsumowania badań nad dziejami kościołów strzeleńskich dokonał Czesław Sikorski<sup>227</sup>. W krótkim artykule usystematyzował wiadomości i hipotezy o najwcześniejszym, romańskim etapie budowy. Sformułował także własne poglądy o możliwościach istnienia Strzelna przedklasztornego i o fundatorach klasztoru. Przedstawił, opierając się na źródłach archiwalnych, dzieje i dalsze akcje budowlane prowadzone na wzgórzu klasztornym. Niestety, wiek XIX i XX został jedynie zasygnalizowany. Ujęcie tematu odzwierciedla stan i intensywność badań nad kościołami. Wysiłki badaczy skupiają się na najstarszym okresie, dalsze wymagają gruntownych badań.

O możliwościach badań nad późniejszymi czasami niech świadczy analiza spoczywającego w archiwum planu inwentaryzacyjnego zabudowań klasztornych pochodzącego z 1804 roku<sup>228</sup>. Plan ten zawiera także szczegółowy opis poszczególnych obiektów i pomieszczeń, co ułatwiło ukazanie organizacji życia w obrębie klauzury. Plan ten okazał się pomocny do weryfikacji ustaleń poczynionych w sprawie wyglądu i przebudowy obiektów, nawet w późnym średniowieczu.

W trakcie badań archeologiczno-architektonicznych w Strzelnie odkryto dwa reliefy, wchodzące w skład pierwotnego wystroju rzeźbiarskiego kościoła św. Trójcy. Należy do nich złożony z kilku fragmentów, ale prawie kompletny tympanon „Zwiastowania” oraz mocno zniszczona prostokątna płyta zakończona półkolem. Zdaniem Zygmunta Świechowskiego<sup>229</sup> portal pierwotnie znajdował się w południowym ramieniu transeptu. Płyta ta, wraz z analogiczną, zwaną od dawna „Maria z dzieciątkiem”, pochodzi z jednego zespołu. Obie prawdopodobnie tworzyły wystrój rzeźbiarski przegrody chórowej. Hipoteza ta oparta jest na fakcie odnalezienia fundamentów wydzielających środkową część transeptu, które mogły dźwigać ściany. W górnej ich partii mogło być osadzonych kilkanaście płyt z reliefami, podobnie jak w kilku kościołach niemieckich. Analiza treści i stylu przedstawień utwierdza badacza o saskim pochodzeniu warsztatu strzeleńskiego. Również dotychczasowy pogląd co do czasu powstania wystroju rzeźbiarskiego autor przesunął za sprawą najnowszych badań archeologicznych na przełom XII i XIII wieku.

Odkrycie tympanonu i reliefu oraz hipoteza o przegrodzie chórowej znalazły się w pracy tegoż autora, podsumowującej stan wiedzy o rzeźbiarskim wystroju wzgórza klasztornego<sup>230</sup>. Podstawowy trzon tej pracy stanowi artykuł z roku 1972. Jedynie przesunięto czas powstania wystroju rzeźbiarskiego o kilkanaście lat później w stosunku do wcześniej głoszonego poglądu.

Praca ta nie zamknęła dyskusji nad romańską rzeźbą w Strzelnie. Poddano analizie ikonografię umieszczoną na rzeźbionych kolumnach<sup>231</sup>. Rozalia Krystyna Markowska, skupiła się tylko na ideowym programie, pomijając stronę formalną i chronologiczną. W tych kwestiach autorka oparła się w całej rozciągłości na ustaleniach Świechowskiego. On sam w odpowiedzi na powyższe rozważania ponownie zajął się autorem programu ikonograficznego kolumn<sup>232</sup>.

Do problemu środowiska rzeźbiarskiego powróciła w osobnej pracy Katarzyna Hewner<sup>233</sup>. Jej zdaniem, rzeźby obu kościołów strzeleńskich stanowią zespół jednorodny, związany z warsztatem we Wrocławiu. Dostrzega także wpływy architektury północnych Włoch.

Badania archeologiczne przyniosły kilka opracowań dotyczących materiałów budowlanych wykorzystywanych w obiektach strzeleńskich. Ustalenia tam zawarte mają wpływ na datację poszczególnych obiektów bądź ich partii. Inne opracowania, oparte na szeregu znalezisk, w obecnej chwili nie mają istotnego znaczenia w próbach znalezienia odpowiedzi na podstawowe pytania. Jednak – być może – będą przydatne do późniejszej monografii klasztoru premonstratensek i z tego też powodu zasługują na przywołanie.

W pierwszej grupie odnotować należy analizę ceramiki budowlanej, a więc obróbki i stemplowania cegieł, dachówek, gąsiorów, płytek podłogowych, a także rozważania o glazurze na tychże materiałach<sup>234</sup>. Poddano również analizie zaprawy budowlane z fundamentów obu kościołów strzeleńskich<sup>235</sup>. Badania wykazały identyczność składu i tym samym czasu ich użycia. Fakt ten niewątpliwie przemawia za wznoszeniem obu kościołów w tym samym czasie. Również cegła gotycka znalazła się w kręgu zainteresowań badawczych, jednak wyniki te pozostają w maszynopisie<sup>236</sup>. Podobnie rzecz się ma z opisem odnalezionych fragmentów kafli późnośredniowiecznych i nowożytnych<sup>237</sup>. Sprawy ogrzewania znalazły wyraz w artykule poświęconym późnośredniowiecznemu piecowi ogrzewczemu<sup>238</sup>. Cechą charakterystyczną jest fakt, iż znajdował się on w dalszej odległości od zachowanych obiektów klasztornych, a w jego pobliżu nie stwierdzono śladów żadnej zabudowy. Autor opisał jego budowę, funkcję obiektu i chronologię, ale nie wyjaśnił takiego usytuowania.

Pozostałe opracowania dotyczą problematyki szkła i ceramiki. Obszernie omówiono zagadnienie szkła okiennego w zespole poklasztornym<sup>239</sup>. Posłużyło do tego ponad 500 fragmentów szkła, odnalezionego w czasie prac archeologicznych. Ustalono kilka wzorów przeszklenia, opierając się na typowym szkle stosowanym na ziemiach polskich. Brak śladów produkcji szklanej na miejscu wskazuje na

srowadzanie tego kruchego materiału. Nie można powiązać wyglądu okna z konkretnymi otworami okiennymi, a jedynie stwierdzić szerokie stosowanie szkła okiennego, co sugeruje znaczną zasobność tutejszego klasztoru w czasach nowożytnych.

Podjęto próbę przeanalizowania kształtu, roli i czasu powstania nietypowej butelki-manierki, odkrytej przy konserwacji rzeźb strzeleńskich z XVIII wieku<sup>240</sup>. Dokonano także analizy zespołu ceramicznych naczyń na trzech nóżkach ze wzgórza klasztornego w Strzelnie pod względem cech morfologicznych i technologicznych oraz porównano je z podobnymi naczyniami z terenu Polski<sup>241</sup>.

Podsumowania wiedzy o romańskim zespole norbertańskim dokonał Zygmunt Świechowski<sup>242</sup>. Trzon stanowi analogiczna praca z 1987 roku, uzupełniona o nowe fakty i wnioski. Uwzględniono liczne artykuły na temat Strzelna, a zwłaszcza wyniki ostatnich badań archeologicznych. Omówiono okoliczności fundacji, osobę fundatora, ale najwięcej miejsca poświęcono charakterystyce kościołów, ich architekturze, wystrojowi kamieniarskiemu. Nie jest to jednak pełne monograficzne ujęcie tematu, a jedynie przybliży trudne problemy historyczne i artystyczne miłośnikom zabytków.

Stan badań nad klasztorami kujawskimi jest zróżnicowany. Największe zainteresowanie wzbudza średniowiecze, późniejsze czasy praktycznie nie są znane i zbadane. Natomiast te okresy są lepiej przebadane pod kątem sztuki, a zwłaszcza architektury. Poszczególne klasztory prezentują różnorodny stan przebadania. Największym zainteresowaniem cieszą się znaczące klasztory, takie jak Koronowo i Strzelno. Ale nawet i te, podobnie jak pozostałe, posiadają zagadnienia do tej pory pomijane w badaniach. Dotyczy to np. spraw związanych z działalnością kancelarii, sfragistyki klasztornej czy też prozopografii. Brak jest prac dotyczących organizacji i życia wewnętrznego, codziennego zakonników i zakonnice. Powiązania klasztorów z najbliższym otoczeniem, miejskim czy też szlacheckim, są ledwie zasygnalizowane. Oczywiście wachlarz zagadnień godnych przebadania jest bardzo szeroki. Powyższe zagadnienia, które obecnie są w kręgu zainteresowań badaczy, w przypadku klasztorów kujawskich nie są poruszane.

Klasztorów kujawskich dotyczy stosunkowo mało prac o charakterze badawczym, zarówno rozpraw o charakterze monograficznym, jak też przyczynkarskim. Czasy nowożytne i wiek XIX jest ich praktycznie pozbawiony. Natomiast stosunkowo dużo jest prac o charakterze popularnym. Tego typu ujęcia powstają na bazie prac naukowych, a tych jest brak. Dlatego też niektóre prace popularnonaukowe są powieleniem innych prac tego samego typu, powstałych wcześniej. Liczba prac

popularnonaukowych nie jest wynikiem nowych ustaleń naukowych, a jedynie kolejnym powieleniem już istniejących tekstów. Klasztory kujawskie z jednej strony zasługują na badania, a z drugiej uwidocznia się pilna potrzeba ich prowadzenia, gdyż w innych ziemiach badania na polu dziejów klasztornych są bardziej zaawansowane.

## Przypisy

- <sup>1</sup> A. M. Wyrwa, *Rozwój sieci klasztornej zakonów mniszych, kanonicznych i żebrzących na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w średniowieczu*, ZK, t. 12, 1997, s. 53-69.
- <sup>2</sup> *Zakony męskie w Polsce w 1772 roku*, pod. red. L. Bieńkowskiego, J. Kłoczowskiego, Z. Sułowskiego, Lublin 1972, Materiały do *Atlasu Historycznego Chrześcijaństwa w Polsce*, t. 1, zawiera tabele według zakonów z zaznaczeniem wezwania i składu osobowego poszczególnych klasztorów.
- <sup>3</sup> *Duchowieństwo Księstwa Warszawskiego. Materiały statystyczno-geograficzne*, opr. H. Dylągowa, [w:] *Materiały zgromadzeń zakonnych na ziemiach polskich w XIX i początku XX wieku*, Lublin 1976, s. 34-39, Materiały do *Atlasu Historycznego Chrześcijaństwa w Polsce*, t. 2, cz. 1, zawiera tabele według zakonów z zaznaczeniem wezwania i składu osobowego poszczególnych klasztorów.
- <sup>4</sup> *Encyklopedia kościelna*, t. 5, Warszawa 1874, s. 583-589, „Franciszczanki w Polsce”; *Podręczna encyklopedia kościelna*, t. 21-22, Warszawa 1910, s. 113-115, „Klaryski w Polsce”; Z. Pięta, *Organizacja polskich klarysek w czasach Stanisława Augusta Poniatowskiego (1764-1795)*, „Prawo Kanoniczne”, t. 16, 1973, z. 1/2, s. 73-87; tenże, *Źródła rękopiśmienne do dziejów polskich klarysek w czasach stanisławowskich (1764-1795)*, ABMK, t. 29, 1974, s. 272-274; tenże, *Klaryski*, [w:] *Zakony św. Franciszka w Polsce w latach 1772-1970*, pod red. J. R. Bara, cz. 1, *Zgromadzenia męskie i żeńskie oraz klasztory klauzurowe*, Warszawa 1978, s. 7-16, tenże, *Polskie klaryski pod zabarami i w Księstwie Warszawskim*, Warszawa-Rzym 1981.
- <sup>5</sup> K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 1, 1453-1572, Lwów 1933, s. 255-278; S. B. Tomczak, *Konwenty bernardynek - Bydgoszcz*, [w:] *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, pod. red. H. E. Wyczawskiego, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 504-505.
- <sup>6</sup> K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 2, 1573-1795-1932, Lwów 1933, s. 357-390; B. Migdał, *Bernardynki*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 2, Lublin 1976, kol. 315.
- <sup>7</sup> *Klasztory bernardyńskie w Polsce...*, op. cit., s. 503-565.
- <sup>8</sup> Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, *Bydgoszcz klaryski*, A. 1, ... *Anna Smussennska ex gremio professa monasterii monialium tertii ordinis sancti Francisci ex monasterio in quo degit ad monasterium per praesentes erectum transferri valeat*, ...
- <sup>9</sup> J. Ł[ukaszewicz], *Historyczna wiadomość o klasztorach w dawnej Wielkopolsce*, „Pamiętnik Religijno-Moralny”, t. 12, 1847, s. 109; *Encyklopedia kościelna*, t. 2, Warszawa 1873, s. 232, „Bernardynki w Polsce”. *Podręczna encyklopedia kościelna*, t. 3-4, Warszawa 1904, s. 262, „Bernardynki”.
- <sup>10</sup> K. Kantak, *Bernardyni...*, op. cit., t. 2, s. 366-367.
- <sup>11</sup> O bernardynkach bydgoskich nie wspominają: H. E. Wyczawski we „Wstępie” do *Katalogu Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie*, cz. 1, ABMK, t. 3, z. 1-2, 1961, s. 37-38 oraz B. Migdał, *Bernardynki*, [w:] *Zakon św. Franciszka...*, cz. 1, s. 26-50. Poprawna nazwa: *Kościół w Polsce*, t. 2, *Wiek XVI - XVIII*, pod red. J. Kłoczowskiego, Kraków 1970, s. 1075; *Duchowieństwo Księstwa Warszawskiego...*, op. cit., s. 38.

- <sup>12</sup> Niezrozumienie widać w biogramie A. Z. Smoszewskiej, zamieszczonym w *Bydgoskim słowniku biograficznym*, t. 2, pod red. J. Kutty, Bydgoszcz 1995, s. 135-136.
- <sup>13</sup> *Monasticon Cisterciense Poloniae*, pod red. A. M. Wyrwy, J. Strzelczyka, K. Kaczmar-ka, t. 1, *Dzieje i kultura męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej od średniowiecza do czasów współczesnych*, Poznań 1999.
- <sup>14</sup> J. Kłoczowski, *Zakon Braci Kaznodziejów w Polsce 1222-1972. Zarys dziejów*, [w:] *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222-1972*, pod red. J. Kłoczowskiego, t. 1, Warszawa 1975, s. 19-158.
- <sup>15</sup> S. Barącz, *Rys dziejów Zakonu Kaznodziejskiego*, t. 1-2, Lwów 1861.
- <sup>16</sup> K. Kantak, *Franciszkanie polscy*, t. 1, 1237-1517, t. 2, 1518-1772, Kraków 1937-1939.
- <sup>17</sup> J. Kłoczowski, *Bracia mniejsi w Polsce średniowiecznej* [w:] *Zakony franciszkańskie w Polsce średniowiecznej*, pod red. J. Kłoczowskiego, t. 1, cz. 1, *Franciszkanie na ziemiach polskich*, Lublin 1983, s. 13-108.
- <sup>18</sup> K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 1, 1453-1572, t. 2, 1573-1795-1932, Lwów 1933. Cza-sy porozbiorowe opisał w ostatnim krótkim rozdziale.
- <sup>19</sup> G. Wiśniowski, A. Steinke, *OO. Franciszkanie - Reformaci w Polsce*, [w:] *Schematyzm Prowincji Matki Bożej Anielskiej oo. Franciszkanów - Reformatów w Polsce 1971*, Kra-ków 1971, s. 32-86.
- <sup>20</sup> A. B. Sroka, *Prawo i życie polskich reformatów. W 350 rocznicę powstania 1623-1973*, Kraków 1975.
- <sup>21</sup> D. M. Synowiec, *Franciszkanie polscy 1772-1970*, [w:] *Zakony św. Franciszka...*, cz. 2, *Franciszkanie i kapucyni*, Warszawa 1978, s. 5-136; K. Grudziński, A. Dębowski, *Ber-nardyni 1772-1970*, [w:] *Zakony św. Franciszka...*, cz. 3, *Zakony braci mniejszych fran-ciszkanów*, Warszawa 1978, s. 7-131; G. Wiśniowski, A. Sroka, A. Szeinke, B. Brzu-siek, *Franciszkanie reformaci w latach 1772-1970*, [w:] *tamże*, s. 133-302.
- <sup>22</sup> I. Chodynicki, *Wiadomość historyczna o fundacjach klasztorów zakonu karmelitańskiego niegdyś w Polsce i Litwie a później pod panowaniem Austrii, Rosyi i Pruss zostają-cych*, Lwów 1846.
- <sup>23</sup> B. Tomaszewski, *Dzieje zakonu oo. Karmelitów w Polsce, na Litwie i Rusi (1397-1987)*, Kraków 1988, mps w Archiwum oo. karmelitów w Krakowie.
- <sup>24</sup> B. J. Wanat, *Zakon karmelitów bosych w Polsce. Klasztory karmelitów i karmelitek bo-sych. 1605-1975*, Kraków 1979.
- <sup>25</sup> S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 1-5, Lwów 1900-1906.
- <sup>26</sup> *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995*, pod red. L. Grzebień, Kraków 1996.
- <sup>27</sup> T. Chromecki, *Krótki rys dziejów Zgromadzenia Szkół Pobożnych czyli oo. Pijarów*, Kraków 1880, praca przestarzała i obejmująca tylko niektóre zagadnienia.
- <sup>28</sup> J. I. Buba, *Pijarzy w Polsce (Próba charakterystyki)*, NP, t. 15, 1962, s. 13-37. Tenże autor napisał krótki zarys dla pijarskiego słownika encyklopedycznego pt. *Diccionario enciclopédico escolapio „Denes”*, vol. 5, Salamanca 1985, tekst ten w wersji łacińskiej w postaci maszynopisu jest przechowywany w Archiwum Pijarów w Krakowie.

- <sup>29</sup> *Księga pamiątkowa trzechsetlecia Zgromadzenia Księży Misjonarzy (1625-1925)*, Kraków 1925; A. Schletz, *Zgromadzenie księży misjonarzy w Polsce (Charakterystyka ogólna)*, NP, t. 11, 1960, s. 27-34.
- <sup>30</sup> E. Jabłońska-Deptuła, *Przystosowanie i opór. Zakony męskie w Królestwie Kongresowym*, Warszawa 1983, rozdział trzeci.
- <sup>31</sup> W. Knapiński, *Święty Norbert i jego zakon. Początki norbertańskich klasztorów w cyrkarii polskiej i nieco z ich dziejów*, Warszawa 1884.
- <sup>32</sup> J. Sossalla, *Przyczynki do historii krzyżowców z czerwoną gwiazdą*, NP, t. 23, 1966, s. 199-237; M. Starnawska, *Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 1996, mps Instytut Historii PAN w Warszawie; też, *Szpitalnictwo zakonów krzyżowych w średniowiecznych miastach polskich. Zarys problematyki*, [w:] *Szpitalnictwo w dawnej Polsce*, pod red. M. Dąbrowskiej, J. Kruppé, Warszawa 1998, s. 87-95; też, *Szpitalnictwo zakonów krzyżowych w miastach średniowiecznych na ziemiach polskich*, [w:] *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym*, pod red. M. Derwicha, A. Pobóg-Lenartowicz, Opole-Wrocław 2000, w druku.
- <sup>33</sup> S. Muznerowski, *Lubraniec (Monografia)*, Włocławek 1910. Książka w zasadzie przedstawia historię klasztoru, dziejom miasta autor poświęcił zaledwie kilka stron. W pierwszym rozdziale zaprezentował rody będące właścicielami miasta.
- <sup>34</sup> M. Borucki, *Ziemia kujawska pod względem historycznym, gospodarczym, geograficznym i statystycznym*, Włocławek 1882, s. 27.
- <sup>35</sup> Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Nabytki Oddziału I, sygn. 20, nabyta przez to archiwum w roku 1953.
- <sup>36</sup> S. Muznerowski, *Bytoń na Kujawach*, „Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej”, t. 3, 1909, s. 236-250; tenże, *Zgłowiączka*, „Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej”, t. 4, 1910, s. 18-23, 40-47.
- <sup>37</sup> K. Kantak, *Geschichte des Bernardiner-Kloster zu Bromberg*, Posen 1909.
- <sup>38</sup> J. Piasecki, *Opisanie klasztorów i kościołów księży franciszkanów prowincji polskiej*, „Pamiętnik Religijno-Moralny”, t. 4, 1843, s. 544-555 - Radziejów, t. 5, 1843, s. 225-236 - Nieszawa.
- <sup>39</sup> S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 4, *Dzieje 153 kolegiów i domów jezuickich w Polsce*, cz. 3, Kraków 1905, s. 1165-1176.
- <sup>40</sup> S. Pastuszewski, *Świątynia - wotum*, Bydgoszcz 1990.
- <sup>41</sup> S. Nowakowski, *Jezuici w Bydgoszczy*, Kalendarz „Dziennika Bydgoskiego”, 1931, s. 69-73; W. Volkmann, *Die katholische Kirche [w:] Aus brombergs Vergangenheit. Ein Heimatbuch für den Stadt-und Landkreis*, pod red. G. Meinhardta, Wilhelmshaven 1973, s. 215-218; Z. Guldon, R. Kabaciński, *Szkice z dziejów dawnej Bydgoszczy. XVI-XVIII w.*, Bydgoszcz 1975, rozdział „Kolegium jezuickie”, BTN, Prace Popularnonaukowe, nr 9.
- <sup>42</sup> *Encyklopedia wiedzy o jezuitach...*, op. cit., s. 80-81.
- <sup>43</sup> H. Baumert, *Vom ehemaligen Karmeliterkloster in Bromberg*, Aus dem Ostlande Posener Land und Weichselgau, Jg. 11, 1916, H. 12, s. 440-445.

- <sup>44</sup> G. Ohlhoff, *Das Karmeliterkloster*, Bromberg, Jg. 48, 1975, s. 2-4.
- <sup>45</sup> F. Mincer, *Klasztor karmelitów i Teatr Miejski*, „Bydgoski Informator Kulturalny”, nr 7-8 (155-156), 1987, s. 21-24.
- <sup>46</sup> *Klasztory bernardyńskie w Polsce...*, op. cit., s. 35-41.
- <sup>47</sup> K. Kantak, *Die Bromberger Bernardiner*, Aus dem Posener Lande, Jg. 7, 1912, s. 199-209.
- <sup>48</sup> S. N[owakowski], *Bernardyni Bydgoscy po reformacji*, „Dziennik Bydgoski”, t. 27, 1933, nr 286; tenże, „*W powołaniu trwać będziemy aż do śmierci*”. *O ostatnich Bernardynach bydgoskich*, „Dziennik Bydgoski”, t. 27, 1933, nr 290.
- <sup>49</sup> W. Volkmann, *Die Katolische...*, op. cit., s. 214-215.
- <sup>50</sup> S. B. Tomczak, *Konwenty bernardynek...*, op. cit., s. 504-505.
- <sup>51</sup> A. Bartoszyńska-Potemska, *Dzieje i architektura kościoła i klasztoru klarysek w Bydgoszczy*, BTN, PWNH, Seria D, Nr 3, Prace Komisji Historii Sztuki, t. 1, 1965, s. 7-18.
- <sup>52</sup> F. Mincer, *Z dziejów kościoła i klasztoru klarysek*, „Kalendarz Bydgoski”, 1985, s. 59-62; B. Janiszewska-Mincer, *Kościół i klasztor klarysek*, „Bydgoski Informator Kulturalny”, 1987, nr 7-8, s. 24-26.
- <sup>53</sup> *Kościół katolicki w Bydgoszczy. Kalendarium*, pod red. J. Kutty, Bydgoszcz 1997.
- <sup>54</sup> Z. Czaplą, *Konwent oo. Franciszkanów w Inowrocławiu*, „Dziennik Kujawski”, 1926, nr 286.
- <sup>55</sup> E. Mikołajczak, *Narodziny i upadek konwentu franciszkańskiego*, [w:] *Duchowieństwo w dziejach Inowrocławia. Zbiór szkiców i biogramów*, pod red. E. Mikołajczaka, Bydgoszcz-Inowrocław 1990, s. 60-74.
- <sup>56</sup> P. Oliński, *Byszewo-Koronowo. Zarys dziejów*, [w:] *Monasticon...*, t. 2, *Katalog męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej*, pod. red. A. M. Wyrwy, J. Strzelczyka, K. Kaczmarka, Poznań 1999, s. 44-46.
- <sup>57</sup> K. Bruski, *Opactwa cystersów w Oliwie, Pelplinie i Byszewie. Ich miejsce w dziejach Pomorza*, „Studia Pelplińskie”, t. 18, 1987, s. 17-32, ten syntetyczny artykuł jest właściwie prezentacją stanu badań. W przypadku Byszewa-Koronowa obejmuje jedynie średniowiecze. W maju 2000 roku w Koronowie odbędzie się sesja naukowa „Opactwo w Byszewie-Koronowie na tle działalności kulturalnej cystersów na Kujawach i Pomorzu Wschodnim. W 750-lecie przybycia cystersów do Byszewa”. Materiały mają się ukazać drukiem w NP.
- <sup>58</sup> W. Knapieński, *Święty Norbert...*, op. cit., s. 161-167.
- <sup>59</sup> J. Ł[ukasiewicz], *Klasztor panien norbertanek w Strzelnie (w departamencie bydgoskim)*, „Przyjaciel Ludu czyli Tygodnik Potrzebnych i Pożytecznych Wiadomości”, R. 2, 1835/1836, t. 2, nr 28, s. 220; J. Łepkowski, *O zabytkach Kruszwicy, Gniezna i Krakowa oraz Trzemeszna, Rogoźna, Kcyni, Dobieszewka, Golańczy, Żnina, Gąsawy, Pakości, Kościelca, Inowrocławia, Strzelna i Mogilna*, Kraków 1866, reprint Warszawa 1988, s. 177-185.



- <sup>60</sup> A. J. Szejnke, *Kościół Wszystkich Świętych i Klasztoru Franciszkanów-Reformatów we Włocławku 1625-1997*, Włocławek 1998, Seria „Zabytki sztuki na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej”.
- <sup>61</sup> T. Fopp, *OO. Reformaci włocławscy (Z okazji 300-ej rocznicy)*, „Wiadomości Włocławskie”, t. 1, 1945, nr 227, s. 6.
- <sup>62</sup> A. Warschauer, *Geschichte der Stadt Pakosch*, Posen 1905, nadbitka, Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen, Jg. 20, 1905.
- <sup>63</sup> J. Nawrat, *Z dziejów klasztoru markowickiego*, „Oblat Niepokalanej”, 1926, z. 7-10.
- <sup>64</sup> K. J. Łabiński, *Bezcenny skarb ziemi kujawskiej. Sanktuarium Matki Boskiej Pani Kujaw, królowej miłości i pokoju w Markowicach*, Markowice 1987.
- <sup>65</sup> B. J. Wanat, *Zakon karmelitów...*, op. cit., s. 553-555.
- <sup>66</sup> M. Borucki, *Ziemia kujawska pod względem gospodarczym...*, op. cit., s. 266.
- <sup>67</sup> Tamże, s. 266-269.
- <sup>68</sup> J. I. Buba, *Diccionario...*, s. 52-53, na s. 53-54 bibliografia, strony tekstu łacińskiego.
- <sup>69</sup> G. Brumirski, *Kolegia polskiej prowincji księży pijarów*, Niebódów 1973, s. 147-148, mps Archiwum Pijarów w Krakowie.
- <sup>70</sup> *Dzieje Inowrocławia*, t. 1, (do 1919 r.), pod red. M. Biskupa, Warszawa-Poznań Toruń 1978, s. 158, 266.
- <sup>71</sup> M. Rawita-Witanowski, *Komandorja kawalerów krzyżacko-gwiazdzystych w Brześciu Kujawskim*, „Ziemia”, t. 16, 1931, nr 2, s. 29-30.
- <sup>72</sup> T. Wasilewski, A. Karłowska-Kamzowa, *Strzelno*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 5, Wrocław 1975, s. 240-244.
- <sup>73</sup> D. Karczewski, *Fundacja, uposażenie gospodarcze i organizacja wewnętrzna klasztoru norbertanek w Strzelnie w średniowieczu*, Toruń 1997, mps pracy doktorskiej UMK w Toruniu.
- <sup>74</sup> D. Karczewski, *Konwent franciszkanów inowrocławskich w średniowieczu*, ZK, t. 10, 1994, s. 13-29.
- <sup>75</sup> B. Ulanowski, *O założeniu i uposażeniu strzelnińskiego klasztoru*, [w:] *Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII wieku*, wyd. B. Ulanowski, Archiwum Komisji Historycznej, t. 4, 1888, s. 144-148.
- <sup>76</sup> J. Łukawski, *Przyczynek do wyjaśnienia pierwotnych dziejów klasztoru norbertanek w Strzelnie*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, t. 23, 1896, s. 1-36.
- <sup>77</sup> A. Małecki, *Z dziejów i literatury*, Lwów-Petersburg 1898, s. 314-317.
- <sup>78</sup> J. Łukawski, *Przyczynek do wyjaśnienia pierwotnych dziejów...*, op. cit., rec. A. Semkowicz, „Kwartalnik Historyczny”, t. 12, 1898, z. 1, s. 150-152.
- <sup>79</sup> W. Posadzówna, *W sprawie fundatora i fundacji klasztoru norbertanek w Strzelnie*, „Roczniki Historyczne”, t. 13, 1937, z. 1, s. 25-37.
- <sup>80</sup> S. Bieniek, *Uwagi nad powstaniem klasztoru w Strzelnie i fundacjami Piotra Włostowica z około połowy XII wieku*, BTN, PWNH, Seria C, Nr 3, Prace Komisji Historii, t. 2, 1964, s. 33-54. Streszczenie tej pracy będącej odczytem zostało opublikowane pt. *Uwagi nad*

powstaniem klasztoru w Strzelnie i fundacjami Piotra Włostowica, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 24, 1964, nr 1, s. 66-67.

- <sup>81</sup> B. Kürbisówna, *Dzieje fundacji strzeleńskiej w świetle dokumentów*, [w:] *Strzelno romańskie. Zbiór studiów*, Strzelno 1972 s. 39-53. też, *Najstarsza tradycja klasztoru panien norbertanek w Strzelnie*, „Roczniki Historyczne”, t. 40, 1974, s. 19-50; też, *Pogranicze Wielkopolski i Kujaw w X-XII w.* [w:] *Studia z dziejów ziemi mogileńskiej*, pod red. Cz. Łuczaka, Poznań 1978, s. 99-110.
- <sup>82</sup> D. Karczewski, *Najwcześniejsze dzieje Strzelna w świetle „Roczników” Jana Długosza*, [w:] *Z dziejów Strzelna. 800 lat bulli konfirmacyjnej papieża Celestyna III i 100 lecia śmierci ks. dra A. Kanteckiego*. Materiały z sesji 15 V 1993 r. i 20 XI 1993 r., Gniezno 1994, s. 9-27.
- <sup>83</sup> Cz. Sikorski, *O fundacji klasztoru norbertanek w Strzelnie*, [w:] *Z badań nad dziejami klasztorów w Polsce*, Toruń 1995, s. 193-210, AHP, t. 2.
- <sup>84</sup> R. Kozłowski, *Rozwój uposażenia klasztoru cysterskiego w Byszewie (Koronowie) do końca XIV w.*, Warszawa-Poznań 1972, BTN, PWNH, Seria C, Nr 12.
- <sup>85</sup> D. Karczewski, *Tradycja fundacyjna klasztoru cystersów w Byszewie (Koronowie) w słowie i obrazie*, [w:] *Cystersi w społeczeństwie Europy Środkowej. Międzynarodowe sympozjum naukowe z okazji 900 rocznicy powstania klasztoru w Citeaux*, Mogiła 5-10 października 1998, w druku.
- <sup>86</sup> S. Kozierowski, *Pierwotne osiedlenie pojezierza Gopła*, *Slavia Occidentalis*, t. 2, 1922, s. 48-49; tenże, *Nazwy geograficzne i osadźcy ziemi bydgoskiej*, PB, t. 1, 1933, z. 3, s. 19-40.
- <sup>87</sup> B. Śliwiński, *Pogranicze kujawsko-pomorskie w XII-XIII wieku. Z dziejów Bydgoskiego i Wyszogrodzkiego w latach 1113-1296*, Warszawa-Poznań 1989, według indeksu, BTN, PWNH, Seria C, nr 32.
- <sup>88</sup> R. Kozłowski, *Mikołaj - fundator klasztoru cysterskiego w Byszewie*, BTN, PWNH, Seria C, Nr 10, *Prace Komisji Historii*, t. 7, 1970, s. 41-52.
- <sup>89</sup> R. Kabaciński, *Lokacja miasta na prawie magdeburskim*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1, do roku 1920, pod red. M. Biskupa, Warszawa-Poznań 1991, s. 105.
- <sup>90</sup> T. M. Trajdos, *U zarania karmelitów w Polsce*, Warszawa 1993, według indeksu; J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Kilka uwag o dziejach Bydgoszczy. W związku z ukazaniem się pierwszej naukowej monografii miasta*, KB, t. 13, 1991, s. 155-156; J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *W sprawie początków klasztoru karmelitów w Bydgoszczy*, NP, t. 87, 1997, s. 375-380.
- <sup>91</sup> Przegląd stanowisk podaje Z. Zyglewski, *Klasztorne fundacje możnowładztwa koronnego w okresie jagiellońskim. Zarys problematyki*, [w:] *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym*, pod red. M. Derwicha, A. Pobóg-Lenartowicz, Opole-Wrocław 1996, s. 129-130.
- <sup>92</sup> Z. Zyglewski, *Średniowieczne donacje mieszczan na rzecz klasztorów kujawskich*, [w:] *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym*, pod red. M. Derwicha, A. Pobóg-Lenartowicz, Opole-Wrocław 2000, w druku.

- <sup>93</sup> J. Kłoczowski, *Dominikanie polscy na Śląsku w XII-XIV wieku*, Lublin 1956, Towarzystwo Naukowe KUL, Rozprawy Wydziału Historyczno-Filologicznego 17, s. 296-297, „Dodatek - Lista klasztorów prowincji polskiej do pocz. XVI w.”
- <sup>94</sup> K. Kantak, *Powstanie reformatów polskich*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, t. 36, 1909, s. 115-141, artykuł ukazujący proces wydzielenia się reformatów jest rozdziałem tegoż autora z pracy pt. *Bernardyni polscy*.
- <sup>95</sup> J. Puciata-Pawłowska, *Osiedlenie się oo. Reformatów na Podgórzu*, Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 1, 1947/8, s. 100-102; też, *Poreformacki kościół św. Piotra i Pawła na Podgórzu w Toruniu*, [w:] *Księga pamiątkowa 75 lecia Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, pod red. T. Czeżowskiego i in., Toruń 1952, s. 185-191.
- <sup>96</sup> S. Roszak, *Akt fundacyjny dla klasztoru karmelitów trzewiczkowych w Markowicach z r. 1642*, ZK, t. 11, 1995, s. 85-88.
- <sup>97</sup> R. Kozłowski, *Rozwój uposażenia klasztoru cysterskiego...*, op. cit.
- <sup>98</sup> R. Kozłowski, *Zwolnienie dóbr klasztoru byszewskiego od obowiązku budowy i naprawy grodu bydgoskiego oraz stróży*, „Bydgosztian”, t. 4, 1967-1968, s. 17-23.
- <sup>99</sup> B. Śliwiński, *Pogranicze kujawsko-pomorskie...*, op. cit., s. 74-83.
- <sup>100</sup> F. Sikora, *Upadek fundacji cysterskiej w Szpetalu i początki odnowionego klasztoru byszewskiego*, „Zapiski Historyczne”, t. 40, 1975, z. 2, s. 7-35.
- <sup>101</sup> J. Nowacki, *Opactwo św. Gotarda w Szpetalu pod Włocławkiem Zakonu Cysterskiego (ok. 1228-1285-1358). Przyczynek do misji pruskiej biskupa Chrystjana*, Gniezno 1934, „Studia Gnesnensia”, t. 9, Dział Teologiczny, z. 5; Praca M. S. Szacherskiej, *Opactwo cysterskie w Szpetalu a misja pruska*, Warszawa 1969, dotyczy polityki kościelnej różnych instytucji w drugiej połowie XIII wieku i ma niewielki związek z Byszewem.
- <sup>102</sup> P. Oliński, *Szpetal*, [w:] *Monasticon...*, t. 2, s. 324-327.
- <sup>103</sup> R. Kozłowski, *Rozwój uposażenia ziemskiego klasztoru norbertanek w Strzelnie do końca XV wieku*, BTN, PWNH, Seria C, Nr 5, Prace Komisji Historii, t. 4, 1967, s. 69-106.
- <sup>104</sup> D. Karczewski, *Pierwsi benefaktorzy klasztoru norbertanek w Strzelnie*, ZK, t. 11, 1995, s. 7-16.
- <sup>105</sup> Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach w II połowie XVI wieku*, Toruń 1964, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 69, z. 2.
- <sup>106</sup> C. Heydebreck, *Markowitz. Beiträge zur Geschichte eines kujawischen Dorfes*, Posen 1917, s. 65-71.
- <sup>107</sup> Z. Zyglewski, *Średniowieczne donacje...*, op. cit.
- <sup>108</sup> J. Wiesiołowski, *Dominikanie w miastach wielkopolskich w okresie średniowiecza*, [w:] *Studia nad historią dominikanów...*, s. 238, 241; Z. Zyglewski, *Średniowieczne donacje...*, op. cit.
- <sup>109</sup> M. Rawita-Witanowski, *Komandorja kawalerów...*, op. cit.
- <sup>110</sup> E. Mikołajczak, *Średniowieczna własność ziemska okolic Inowrocławia*, ZK, t. 8, 1986, s. 100-102.

- <sup>111</sup> Koronowo. *Zarys dziejów miasta*, pod red. M. Biskupa, Bydgoszcz 1968, BTN, Prace Popularnonaukowe, nr 2.
- <sup>112</sup> A. F. Myk, *Z przeszłości Koronowa i klasztoru Cystersów*, PB, t. 6, 1938, z. 2, s. 27-44.
- <sup>113</sup> W. Posadzy, *Koronowo. Studia z historii budowy miast polskich*, Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury, t. 6, 1957, z. 2/17, s. 15-33.
- <sup>114</sup> G. Pobłocki, *Koronowo, jego nazwa i początki*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 2, 1912, nr 8, s. 184-188.
- <sup>115</sup> Z. Guldon, *W sprawie początków miasta Koronowa*, BTN, PWNH, Seria C, nr 4, Prace Komisji Historii, t. 3, 1966, s. 5-10.
- <sup>116</sup> D. Karczewski, *Czy istniało Strzelno przednorbertańskie?*, [w:] *Z badań nad dziejami klasztorów w Polsce*, pod red. J. Olczaka, W. Chudziaka, Toruń 1995, s. 181-191, AHP, t. 2.
- <sup>117</sup> R. Kabaciński, *Topografia dawnego Strzelna (do końca XVIII w.)*, AUNC, „Archeologia”, t. 17, 1991, s. 71-85.
- <sup>118</sup> R. Kabaciński, *Ze studiów nad związkami klasztoru i miasta w Strzelnie średniowiecznym i staropolskim*, [w:] *Personae, colligationes, facta*, pod red. J. Bieniaka i in., Toruń 1991, s. 289-301.
- <sup>119</sup> B. Ulanowski, *Rozbiór krytyczny dokumentów strzelnęskich*, [w:] *Dokumenty kujawskie...*, op. cit., s. 132-143.
- <sup>120</sup> D. Karczewski, *Fundacja, uposażenie...*, op. cit.
- <sup>121</sup> J. Ostrowski, *Kopiarz strzelnęski*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, t. 16, 1936 s. 287-291.
- <sup>122</sup> K. Jasiński, *Nekrolog klasztoru norbertanek w Strzelnie. Uwagi krytyczno-erudycyjne*, [w:] tenże, *Prace wybrane z nauk pomocniczych historii*, Toruń 1996, s. 7-44.
- <sup>123</sup> R. Kabaciński, *O rzekomym opactwie norbertańskim w Strzelnie*, KB, Wydanie Specjalne, 1999, s. 168-171.
- <sup>124</sup> A. Szoplik, *Działalność zakonów żebrzących na Mazowszu i Kujawach w XV wieku*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 8, 1984, s. 191-215.
- <sup>125</sup> K. Kantak, *Z przeszłości bernardynów bydgoskich. (Życie umysłowe w dobie jagiellońskiej)*, PB, t. 1, 1933, z. 2, s. 3-13.
- <sup>126</sup> Z. Guldon, R. Kabaciński, op. cit., rozdział „U bernardynów”.
- <sup>127</sup> E. Alabrudzińska, *Z dziejów karmelitów bydgoskich*, KB, t. 10, 1986-1988, s. 169-175.
- <sup>128</sup> Z. Guldon, R. Kabaciński, op. cit., s. 122-125, rozdział pt. „Kolegium jezuitkie”.
- <sup>129</sup> R. Kabaciński, *W czasach staropolskich (do 1772)*, [w:] *Dzieje Pakości*, pod red. W. Jastrzębskiego, Warszawa-Poznań 1978, s. 103-104, BTN, Prace Popularnonaukowe, nr 11.
- <sup>130</sup> S. Roszak, *Rola sanktuarium markowickiego w rozwoju kultu maryjnego na Kujawach w XVII i XVIII wieku*, ZK, t. 13, 1998, s. 77-85.
- <sup>131</sup> A. Matysek, *Cultus Mariae Gloriosissimae in sanctuario Marcowicensi praestitus accurate describitur*, Markowice 1964, mps; J. Nowak, *Kult Matki Boskiej w sanktuarium*

- markowickim, Lublin 1994, mps pracy magisterskiej KUL i w archiwum klasztoru w Markowicach.
- <sup>132</sup> R. Kabaciński, *O patrocinium św. Prokopa w Strzelnie*, AUNC, Archeologia, t. 17, „Archeologia Architektury”, z. 1, 1990, s. 21-40.
- <sup>133</sup> J. Klein, *Błogosławiony Stanisław karmelita z Bydgoszczy*, „Dziennik Bydgoski”, t. 27, 1933, nr 5, s. 6.
- <sup>134</sup> T. M. Trajdos, *Stanisław „Bydgosta” z Poznania*, „Kronika Miasta Poznania”, 1994, z. 3-4, *Święci poznańscy i wielkopolscy*, s. 128-139, tam źródła i literatura.
- <sup>135</sup> S. Pastuszewski, *Błogosławiony Stanisław karmelita z Bydgoszczy († 1420 r.)*, KB, t. 17, 1995, s. 239-246.
- <sup>136</sup> *Bydgoski słownik biograficzny*, t. 4, pod red. J. Kutty, Bydgoszcz 1997, s. 97-99.
- <sup>137</sup> Z. Malewski, *Bractwo św. Anny w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 1933.
- <sup>138</sup> Z. Malewski, *Bractwo Matki Boskiej Szkaplerznej w Bydgoszczy*, PB, t. 5, 1937, z. 2, s. 80-118, omówienie ksiąg brackich s. 106-109.
- <sup>139</sup> W. Zientarski, P. Podejko, *Kapele instrumentalno-wokalne w Strzelnie w XVII i XVIII wieku*, „Z dziejów Muzyki Polskiej”, t. 3, 1961, s. 36-47.
- <sup>140</sup> P. Podejko, *Życie muzyczne w Bydgoszczy do końca wieku XVIII*, „Z dziejów Muzyki Polskiej”, t. 7, 1964, s. 91-109.
- <sup>141</sup> W. Węgrzyn-Klisowska, *Bydgoskie bractwo muzyczne z XVII wieku przy klasztorze karmelitów*, BTN, PWNH, Seria C, Nr. 16, Prace Komisji Historii, t. 11, 1975, s. 139-142.
- <sup>142</sup> L. Simon, *Dykcjonarz teatrów polskich czynnych od czasów najdawniejszych do roku 1863*, Warszawa 1935, s. 6 - Bydgoszcz, s. 72 - Radziejów. Natomiast S. Windakiewicz, *Teatr kolegów jezuickich w dawnej Polsce*, Kraków 1922, nie wspomina o teatrze w Bydgoszczy. Podobnie J. Piechocki, *Zamiast historii teatru bydgoskiego*, „Arkona”, t. 1, 1946, nr 6/7, s. 16-17.
- <sup>143</sup> Z. Raszewski, *Z tradycji teatralnych Pomorza, Wielkopolski i Śląska*, Wrocław 1955, s. 106-110, „Studia z dziejów Teatru w Polsce”, t. 3.
- <sup>144</sup> S. Chodyński, *Szkoła oo. Reformatów we Włocławku*, Włocławek 1911.
- <sup>145</sup> M. Morawski, *Monografia Włocławka (Włocławia)*, Włocławek 1933, s. 315-316.
- <sup>146</sup> A. Składy, *Die Schule der Reformaten zu Pakosch*, Historische Monatsblätter für die Provinz Posen Jg. 1, 1900, s. 161-170; tenże, *Zur Geschichte der Reformatenschule in Pakosch*, Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen, Jg. 16, 1901, s. 67-78.
- <sup>147</sup> A. Warschauer, op. cit., s. 40-43; K. Kielczewski, *Z przeszłości Pakości. Na uczczenie trzechsetnej rocznicy założenia Kalwarji 1628-1928*, Pakość 1928, reprint 1996, rozdział czwarty; T. Kaliski, *Pod zaborem pruskim (1772-1918)*, [w:] *Dzieje Pakości*, s. 121-125, 128. Nieprzydatna jest praca A. Karbowiaka, *Bydgoszcz a Pakość. Karta z dziejów wychowania i szkół Księstwa Warszawskiego*, Lwów 1897, odb. Muzeum.
- <sup>148</sup> S. Chodyński, *Szkoły oo. Pijarów w Radziejowie i w Włocławku*, Włocławek 1911.
- <sup>149</sup> M. Morawski, *Monografia Włocławka...*, op. cit., s. 316-317.

- <sup>150</sup> S. Biegański, *Szkoły pijarskie w Polsce*, Lwów 1898, s. 4; T. Prandzich, *Szkoły pijarskie w Koronie w czasach Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków 1960, s. 58-59, msp pracy magisterskiej na Uniwersytecie Jagiellońskim, także Archiwum Pijarów w Krakowie, *Miscellanea* t. 3, bez sygn. Praca oparta na źródłach rękopiśmiennych i drukowanych.
- <sup>151</sup> F. Mincer, *Najstarsze biblioteki bydgoskie (Obecny stan badań i perspektywy)*, Zeszyty Naukowe WSP w Bydgoszczy, *Studia Bibliologiczne*, z. 1, 1979, s. 6-83.
- <sup>152</sup> Z. Malewski, *Bibliotheca Bernardina*, PB, t. 4, 1934, z. 3-4, s. 53-56
- <sup>153</sup> K. Sarnowska, „*Bibliotheca Bernardina*”, [w:] *Z życia i pracy bydgoskiej ksiąźnicy. Księga pamiątkowa Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy 1903-1963*, pod red. E. Pawlikowskiej, Bydgoszcz 1965, s. 67-79, BTN, *Prace Popularnonaukowe*, Nr 1.
- <sup>154</sup> Praca zbiorowa pt. *Na dziesięciolecie Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy*, pod red. W. Belzy, Bydgoszcz 1931, zawiera trzy artykuły poruszające tę problematykę: J. Klein, *Biblioteka Bernardynów w Bydgoszczy*, s. 66-74, zawiera ogólną charakterystykę zbiorów, opis darów i darczyńców; K. Kantak, *Dar Grzegorza Kościanka dla Biblioteki Bernardynów Bydgoskich*, s. 75-82, bernardyna z 2 połowy XVI wieku; F. Pohorecki, *O dwóch bydgoskich księgozbiorach*, s. 83-85, przedstawia krótkie dzieje biblioteki bernardynów, biblioteki po bydgoskim gimnazjum klasycznym, a także kilku dobrodziejów bibliotek.
- <sup>155</sup> K. Adamczyk, *Zbiory bernardynów bydgoskich w Bibliotece Kórnickiej PAN*, PB, t. 7, 1996, s. 104-110.
- <sup>156</sup> G. Ohlhoff, *Die Bernardner-Bibliothek in Bromberg im Zeitalter der Säkularisation und ihr sprateres Schicksal*, Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreußens, Bd. 26, *650-Jahre Bromberg*, 1995, s. 167-178.
- <sup>157</sup> P. P. Gach, *Mienie polskich zakonów i jego losy w XIX wieku*, Rzym 1979; tenże, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773-1914*, Lublin 1984.
- <sup>158</sup> J. K. Noryśkiewicz, *Sekularyzacja klasztorów w Wielkopolsce przez rząd pruski*, „*Przeгляд Teologiczny*”, t. 4, 1925, s. 249-282; E. Jabłońska-Deptuła, op. cit., rozdział drugi.
- <sup>159</sup> S. Załęski, *Historia zniesienia jezuitów w Polsce i ich zachowaniu na Białej Rusi*, Lwów 1875.
- <sup>160</sup> J. A. Mazurek, *Kasata zakonu bernardynów w zaborze pruskim*, [w:] *Studia z Historii Kościoła w Polsce*, t. 1, 1972, s. 435-529.
- <sup>161</sup> P. P. Gach, *Kasaty klasztorów kanonicznych w XIX stuleciu*, [w:] *Kanonicy Regularni Laterańscy w Polsce. Studia z dziejów kongregacji krakowskiej XV - XIX wieku*, pod red. Z. Jakubowskiego, Kraków 1975, s. 73-97.
- <sup>162</sup> P. Kielar, *Rozbiory i kasaty prowincji dominikanów polskich w latach 1772-1914*, Sprawozdanie Towarzystwa Naukowego KUL, Nr 20, 1971, s. 68-70, streszczenie referatu wygłoszonego na sesji naukowej.
- <sup>163</sup> P. P. Gach, *Les suppressions des abbayes cisterciennes en territoire polonais au XIX siècle*, *Commentarii Cistercienses*, t. 32, 1981, s. 305-320; tenże, *Cystersi i cysterki na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska w latach 1772,-1914*, [w:] *Historia i kultura*

- cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki, pod red. J. Strzelczyka, Poznań 1987, s. 515-543, UAM w Poznaniu, Seria Historia, nr 135.
- <sup>164</sup> M. Meyer, *Die Säkularisation der Klöster im Regierungs-Bezirk Bromberg*, Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen, Jg. 15, 1900, s. 161-202.
- <sup>165</sup> R. Kabaciński, D. Karczewski, *Katalog prepozytów klasztoru norbertanek w Strzelnie od XII wieku do 1837 r.*, NP, t. 87, 1997, s. 5-38.
- <sup>166</sup> L. Grzebień, *Słownik jezuitów polskich 1564-1990*, Kraków 1993, mps w Archiwum i Bibliotece Jezuitów w Krakowie, a także kilku innych bibliotekach krakowskich.
- <sup>167</sup> A. Karwacki, *Sławniejsi franciszkanie*, rkps w Archiwum Franciszkanów w Krakowie.
- <sup>168</sup> A. Szeinke, Wiśniowski, *Materiały do biografii polskich reformatów*, mps w Archiwum Franciszkanów Reformatów w Krakowie.
- <sup>169</sup> S. Barącz, *Catalogus patrum et fratrum sacri ordinis praedicatorum in Poloniae, Russia et Magno Ducatu Lithuaniae mortuorum*, Archiwum Dominikanów w Krakowie, Pr. 35. Jest to rękopis spisany po łacinie będący rodzajem słownika biograficznego dominikanów w układzie alfabetycznym, zawierający krótką charakterystykę poszczególnych osób, uzależnioną od ilości zachowanych źródeł.
- <sup>170</sup> A. Schletz, *Słownik biograficzny Zgromadzenia Księża Misjonarzy w Polsce*, t. 1-2, Kraków 1957, mps w Archiwum „Naszej Przeszłości” w Krakowie.
- <sup>171</sup> *Bydgoski słownik biograficzny*, pod red. J. Kutty, t. 1-5, Bydgoszcz 1994-1998; *Inowrocławski słownik biograficzny*, pod red. E. Mikołajczaka, t. 1-3, Inowrocław 1991-1997; *Zasłużeni dla Włocławka (XIII-XX wiek)*, pod red. M. Wojciechowskiego, Włocławek 1991, nie zawiera biogramów zakonników.
- <sup>172</sup> *Materiały do zaangażowania patriotycznego zakonów męskich w Królestwie polskim w latach 1861-1864*, opr. E. Jabłońska-Deptuła, J. Gawrysiakowa, [w:] *Materiały zgromadzeń zakonnych...* op. cit., s. 123-190.
- <sup>173</sup> S. Chodyński, *Biskupi sufragani włocławscy*, Włocławek 1911, s. 31-32, Stefan, opat cystersów koronowskich, s. 40-41, Adam Mierchoński, opat cystersów koronowskich; Z. Czapła, *Personalja do nagrobków i portretów w Markowicach*, Piast, dodatek do „Dziennika Kujawskiego”, t. 6, 1936, nr 1, s. 7. Swój opis uzupełnieniem jest opis fundatorów złożonych w krypcie kościoła w Markowicach, W. Szydłowski, *W podziemiach markowickiego kościoła*, Piast, dodatek do „Dziennika Kujawskiego”, t. 5, 1935, nr 31, s. 7.
- <sup>174</sup> *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 11, *Województwo bydgoskie*, pod red. T. Chrzanowskiego, M. Korneckiego, z. 1, *Powiat aleksandrowski*, opr. J. Frycz, T. Chrzanowski, M. Kornecki, Warszawa 1969, Nieszawa – s. 19-20, Zakrzewo – s. 40-42; z. 3 *Bydgoszcz i okolice*, opr. T. Chrzanowski, M. Kornecki, Warszawa 1977, Bydgoszcz: bernardyni – s. 12-14, bernardynki (kларыski) – s. 15-19, dawne kolegium jezuickie – s. 21-22, Koronowo – s. 43-55, Byszewo – s. 35-40; z. 8, *Powiat inowrocławski*, opr. T. Chrzanowski, M. Kornecki, Warszawa 1974, pozostałości zespołu klasztornego franciszkanów – s. 16-17, Pakość – s. 46-51, Pakość kalwaria – s. 52-61; z. 10, *Mogilno, Strzelno, Trzemeszno i okolice*, opr. Z. Białłowicz-Krygierowa, Warszawa 1982, Strzelno klasztor – s. 65-81,

Strzelno św. Prokop – s. 81-84, Markowice – s. 22-27; z. 11, *Powiat radziejowski*, opr. J. Frycz, T. Chrzanowski, M. Kornecki, Warszawa 1968, Radziejów franciszkanie – s. 17-19; z. 18, *Włocławek i okolice*, opr. W. Pauget, M. Paździor, T. Chrzanowski, M. Kornecki, Warszawa 1988, Włocławek reformaci – s. 81-87, Brześć Kujawski – s. 112-116, Lubraniec – s. 151-155.

<sup>175</sup> *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*. Bd 2, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kulmerlandes und der Löbau*, opr. J. Heise, H. 2 *Kreis Thorn*, Danzig 1887-1895, Podgórz – s. 176-178; *Verzeichnis Kunstdenkmäler der Provinz der Provinz Posen*, Bd. 4, *Der Regierungsbezirk Bromberg*, opr. J. Kothe, Berlin 1896, Bydgoszcz, bernardyni – s. 8-10, bernardynki (klaryski) – s. 10-12, pozostałości po karmelitach, wieża – s. 13, kościół pojezuicki – s. 13-14; Byszewo – s. 16-17, Koronowo – s. 18-23, Markowice – s. 46, Strzelno – s. 47-56, Pakość – s. 62-63.

<sup>176</sup> K. Stroczyński, *Opis zabytków starożytności guberni warszawskiej w latach 1844 i 1846 zebrane*, Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Gabinet rycin, rkps. Obejmuje: Brześć Kujawski, Lubraniec, Nieszawę i Włocławek. Zob. M. Walicki, *Sprawa inwentaryzacji zabytków w dobie Królestwa Polskiego (1827-1862)*, Warszawa 1931, rozdział czwarty.

<sup>177</sup> E. Okoń, *Byszewo-Koronowo*, [w:] *Monasticon...*, t. 2, s. 48-62. J. A. Splitt, *Stan badań archeologiczno-architektonicznych nad męskimi opactwami cysterskimi w Polsce*, [w:] *Historia i kultura cystersów...*, op. cit. s. 225-249, nie omawia Byszewa-Koronowa.

<sup>178</sup> A. J. Szteinke, *Kościół Wszystkich Świętych...*, rozdział drugi, „Kościół i klasztor oraz ich wystrój i wyposażenie”. W „Zapiskach Kujawsko-Dobrzyńskich”, t. 8, 1993, s. 33-57, z powodu trudności w wydaniu powyższej książki opublikowano drugi rozdział tej książki pt. *Kościół Wszystkich Świętych i Klasztoru Franciszkanów-Reformatów we Włocławku (1625-1991)*. Obie wersje są niemal identyczne.

<sup>179</sup> B. J. Wanat, *Zakon karmelitów...*, op. cit., s. 555-556.

<sup>180</sup> Sz. Skibiński, *Gotycka architektura pocysterskiego kościoła w Koronowie*, BTN, PWNH, seria D, nr 4, *Prace Komisji Historii Sztuki*, t. 2, 1967, s. 5-58, streszczenie tego artykułu pod tym samym tytułem, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 27, 1967, nr 4, s. 366-368.

<sup>181</sup> E. Okoń, *Byszewo – Koronowo...*, op. cit., s. 47, tam też przegląd stanowisk.

<sup>182</sup> A. Bartoszyńska-Potemska, *Dzieje i architektura kościoła i klasztoru klarysek...*, op. cit., s. 18-42.

<sup>183</sup> J. Jankowski, *Kościół klarysek pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Bydgoszczy*, KB, Wydanie Specjalne 1999, s. 67-80.

<sup>184</sup> J. Puciata-Pawłowska, *Poreformacyjne...* op. cit., s. 191-202.

<sup>185</sup> T. Piaskowski, *Kościół w Pieraniu na tle okolicznych kościołów drewnianych z XVIII wieku*, Toruń 1964, mps pracy magisterskiej UMK w Toruniu; M. Brykowska, *Architektura karmelitów bosych w XVII-XVIII wieku*, Warszawa 1991, „Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki”, t. 18, o kościele w Zakrzewie tylko wspomina.



- <sup>186</sup> Cz. Krassowski, *Sprawozdanie z praktyki inwentaryzacyjnej studentów Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej przez Zakład Architektury Polskiej w 1964 r.*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 11, 1966, z. 1, s. 79-96, zawiera plany, rysunki i zdjęcia kalwarii; tenże, *Uwagi na marginesie pomiarów kalwarii w Pakości*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 11, 1966, z. 1, s. 97-112.
- <sup>187</sup> B. Rogalski, *Rozwój przestrzenny i architektura miasta Radziejowa*, [w:] *Dzieje Radziejowa Kujawskiego*, pod red. J. Danielewicza, Bydgoszcz 1982, s. 160-162.
- <sup>188</sup> M. Morawski, *Monografia Włocławka...*, op. cit., s. 284-288.
- <sup>189</sup> S. Pastuszewski, *Kościół pod wezwaniem św. Krzyża (później św. Ignacego Loyoli) w Bydgoszczy*, KB, t. 11, 1989, s. 195-219.
- <sup>190</sup> B. Derkowska-Kostkowska, *Dzieje Cystersów opisane w obrazach koronowskich*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu”, z. 1, 1996, s. 88-103.
- <sup>191</sup> E. Urbańska, *Kościół pw. Przenajświętszej Trójcy w Byszewie jako przykład mecenatu cystersko-szlacheckiego*, Warszawa 1990, mps pracy magisterskiej Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego oraz Służba Ochrony Zabytków w Bydgoszczy.
- <sup>192</sup> Artykuł na ten temat autorstwa D. Karczewskiego i E. Okonia ma być opublikowany w „Materiałach do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu”.
- <sup>193</sup> *Corpus Inscriptonum Poloniae*, t. 4, *Województwo włocławskie*, z. 1, *Kujawy Brzeskie*, opr. A. Mietz, J. Pakulski, Włocławek-Toruń 1985.
- <sup>194</sup> D. Karczewski, *Inscrypcje Bydgoszczy i okolic z XIV-XVIII wieku. Propozycje badawcze*, [w:] *Bydgoszcz. 650 lat praw miejskich*, pod red. M. Grzegorza, Z. Biegańskiego, Bydgoszcz 1996, s. 78.
- <sup>195</sup> A. Mietz, J. Pakulski, *Świadectwa przeszłości Nieszawy. Rzeźby, pomniki, nagrobki, tablice*, Włocławek 1989.
- <sup>196</sup> A. Semrau, *Die Grabdenkmaler der ehemeligen Reformatenklosterkirche Sankt Peter und Paul in Podgórz*, Mitteilungen des Copernicus-Vereins, Bd. 28, 1920, nr 2, s. 32-38.
- <sup>197</sup> F. Chłapowski, M. Sokołowski, *Tablica erekcyjna w Lubrańcu*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce”, t. 7, 1906, z. 3, s. CLXX-CLXIX.
- <sup>198</sup> W. Szydłowski, *Omnes una manei nox. Nagrobki i tablice pamiątkowe z markowickiego kościoła*, Piast, dodatek do „Dziennika Kujawskiego”, t. 5, 1935, nr 42, s. 4-5.
- <sup>199</sup> K. Borucki, *Tablice pamiątkowe Bydgoszczy*, Bydgoszcz 1963 BTN, PWNH, seria D, nr 2; B. Urbańczyk, *Inscrypcje do 1800 roku w kościołach bydgoskich*, Toruń 1983, mps pracy magisterskiej UMK w Toruniu.
- <sup>200</sup> J. Łepkowski, *dz. cyt.*, s. 178-179, dwie inskrypcje na obrazach „książąt fundatorów”; M. Plezia, *Strzeleński epigram wotywny*, [w:] *Strzelno romańskie*, op. cit., s. 33-37.
- <sup>201</sup> L. Kajzer, *Szesnastowieczne „fortalicjum” wojewody poznańskiego Mikołaja Lubrańskiego w Lubrańcu na Kujawach*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. 18, 1991, z. 2 (36), s. 61, 69-70.
- <sup>202</sup> A. Andrzejewska, L. Kajzer, *Badania zespołu poddominańskiego w Brześciu Kujawskim*, [w:] *Materiały z I sesji naukowej Uniwersyteckiego Centrum Archeologii Średnio-*

- wieczu i Nowożytności, Toruń 21-22 listopada 1992 roku, pod red. J. Olczaka, Toruń 1995, s. 127-148, AHP, t. 1; L. Kajzer, A. Andrzejewska, *Klasztor oo. dominikanów w Brześciu Kujawskim*, [w:] *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym*, pod red. M. Derwicha, A. Pobóg-Lenartowicz, Opole-Wrocław 2000, w druku.
- <sup>203</sup> A. Andrzejewska, *Szkło naczyniowe z klasztoru oo. Dominikanów w Brześciu Kujawskim, województwo wrocławskie*, „Acta Universitatis Lodzensis, Folia Archaeologia”, t. 20, 1996, s. 123-153.
- <sup>204</sup> Z. Kapica, *Prace wykopaliskowe na cmentarzu przyszpitalnym i przykościelnym z wieku XVI - początków XIX (st. Św. Duch) w Brześciu Kujawskim, pow. Włocławek w latach 1964-1969*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 1, 1972, s. 154-159.
- <sup>205</sup> Cz. Sikorski, *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych na stan. 19a w Inowrocławiu w 1972 r.*, „Komunikaty Archeologiczne”, t. 2, 1978, s. 269-274. jest to sprawozdanie z badań 1972 odkrycie relikwów klasztoru natomiast analiza relikwów tenże, *Początki zespołu klasztorowego oo. franciszkanów w Inowrocławiu, w świetle archeologiczno-architektonicznych badań ratowniczych*, ZK, t. 8, 1986, s. 53-89.
- <sup>206</sup> *Zaplecze gospodarcze konwentu oo. franciszkanów w Inowrocławiu od połowy XIII w. do połowy XV w.*, pod red. A. Cofty-Broniewskiej, Poznań 1979, UAM, Seria Archeologia, nr 15, artykuły: A. Cofta-Broniewska, *Obiekty gospodarcze*, s. 16-55; J. Bednarczyk, *Ceramika naczyniowa*, s. 56-116; M. Grabska, *Przedmioty drewniane*, s. 117-144; B. Przybyszewska, *Wyroby ze skóry*, s. 145-164; M. Grabska, *Przedmioty różne*, s. 165-170; M. Sobociński, *Materiały przyrodnicze*, s. 171-177.
- <sup>207</sup> W. Łukaszczykiewicz, *Kościół i rzeźby duninowskie w Strzelnie i na Kujawach. Przyczynek do dziejów sztuki XII wieku w Polsce*, Pamiętnik Akademii Umiejętności w Krakowie, Wydział: Filologiczny i Historyczno-Filozoficzny, t. 3, 1876, s. 89-116.
- <sup>208</sup> M. Walicki, *Romańskie budowle Strzelna w świetle ostatnich badań*, „Ziemia”, t. 17, 1932, nr 1, s. 12-14; tenże, *Budowle Strzelna na tle sztuki romańskiej w Polsce*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, t. 1, 1932-1933, s. 21-24.
- <sup>209</sup> N. Pajzderski, *Konserwacja kościołów w Strzelnie oraz uregulowanie ich otoczenia*, „Ochrona Zabytków Sztuki”, t. 1, 1930-1931, z. 1-4, s. 155-159.
- <sup>210</sup> Z. Zakrzewski, *Pamiętniki*, s. 198-199, rkps Muzeum Archeologiczne w Poznaniu.
- <sup>211</sup> I. Czechowski, *Historja kościołów strzelińskich*, Strzelno 1929.
- <sup>212</sup> Z. Pieczyński, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w miejscowości Strzelno, pow. Mogilno*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 23, 1956, z. 2, s. 217.
- <sup>213</sup> Z. Kępiński, *Odkrycie w Strzelnie*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, t. 8, 1946, nr 3-4, s. 202-207.
- <sup>214</sup> A. Holas, *Odkrycie tympanonu romańskiego w kościele ponorbertańskim w Strzelnie*, „Ochrona Zabytków”, t. 7, 1954, nr 4 (27), s. 271-272.
- <sup>215</sup> A. Świechowski, *Znaczenie najnowszego odkrycia w Strzelnie*, „Ochrona Zabytków”, t. 7, 1954, nr 4 (27), s. 273-276.

- <sup>216</sup> A. Holas, *Odbudowa rotundy romańskiej Św. Prokopa w Strzelnie*, „Studia do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. 7, 1962, z. 1 (13), s. 291-297; tenże, *Architektura kościoła św. Prokopa w Strzelnie*, [w:] *Strzelno romańskie*, op. cit., s. 25-32.
- <sup>217</sup> Z. Świechowski, *Budownictwo romańskie w Polsce. Katalog zabytków*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963, s. 252-261.
- <sup>218</sup> K. Józefowiczówna, *Druga faza stylu romańskiego*, [w:] *Dzieje Wielkopolski do roku 1793*, t. 1, pod red. J. Topolskiego, Poznań 1969, s. 230-248.
- <sup>219</sup> Z. Świechowski, *Le tympanon du portail nord de l'églies conventuelle á Strzelno*, [w:] *Mélanges offerts á René Crozet*, Poitiers 1966, s. 1131-1139; tenże, *Die figurierten Säulen von Strzelno*, *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, Bd. 30, 1967, H. 4, s. 273-308; tenże, *Studia nad rzeźbą w Strzelnie*, „Rocznik Historii Sztuki”, t. 8, 1970, s. 71-115, część pierwsza jest poszerzoną wersją artykułu w j. francuskim, a część druga – artykułu w j. niemieckim.
- <sup>220</sup> Z. Świechowski, *Strzelno romańskie*, [w:] *Strzelno romańskie*, op. cit., s. 5-24.
- <sup>221</sup> K. Józefowiczówna, *Trzy romańskie klasztory*, [w:] *Studia z dziejów ziemi mogileńskiej*, op. cit., s. 241-265.
- <sup>222</sup> A. Tomaszewski, *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier*, Wrocław 1974, s. 128-137, „Studia z Historii Sztuki”, t. 19.
- <sup>223</sup> Zofia Białłowicz-Krygierowa, *Zabytki Mogilna, Trzemeszna, Strzelna i okolic od gotyku do baroku*, [w:] *Studia z dziejów ziemi mogileńskiej*, op. cit., s. 317-431.
- <sup>224</sup> J. Dubikajtis, G. K. Sulkowska, *Charakterystyka stratyfikacji kulturowej wzgórze klasztorne w Strzelnie (woj. bydgoskie)*, [w:] *Z badań nad średniowieczną architekturą Kujaw i Wielkopolski Wschodniej*, pod red. J. Chudziakowej, Warszawa 1990, s. 31-88, „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków”, Seria B, t. 86.
- <sup>225</sup> J. Chudziakowa, *Romanische Kirche in Strzelno und ihre Chronologie*, „Archeologia Polona”, t. 27, 1988, s. 221-242, też, *Zespół architektury romańskiej w Strzelnie w świetle najnowszych badań*, AUNC, „Archeologia”, t. 13, Archeologia Architektury, z. 1, 1990, s. 5-27.
- <sup>226</sup> B. Zimnowoda-Krajewska, J. Salm, *Problematyka badań architektonicznych ponorbertańskiego kościoła pw. św. Trójcy w Strzelnie*, AUNC, „Archeologia”, t. 20, Archeologia Architektury, z. 2, 1992, s. 21-48.
- <sup>227</sup> Cz. Sikorski, *Historia budowlana strzeleńskich kościołów*, [w:] *Z dziejów Strzelna*, op. cit., s. 29-46.
- <sup>228</sup> J. Dubikajtis, *Zabudowa klasztoru norbertanek w Strzelnie w świetle inwentaryzacji Augusta W. Dorsteina z lat 1803-1804*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 38, 1990, nr 3-4, s. 273-289.
- <sup>229</sup> Z. Świechowski, *Nieznane rzeźby romańskie w Strzelnie*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 49, 1987, nr 1-2, s. 165-166; tenże, *Nieznane rzeźby romańskie w Strzelnie*, AUNC, „Archeologia”, t. 13, Archeologia Architektury, z. 1, 1990, s. 41-62.
- <sup>230</sup> Z. Świechowski, *Strzelno. Rzeźba romańska*, Strzelno 1987.

- <sup>231</sup> R. K. Markowska, *Ikonografia cnót i przywar na kolumnach w Strzelnie*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 26, 1981, s. 79-111.
- <sup>232</sup> Z. Świechowski, *A jednak Hildegarda*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie” t. 36, 1992, s. 105-118.
- <sup>233</sup> K. Hewner, *Próba identyfikacji wczesnośredniowiecznego warsztatu budowlanego ze Strzelna*, NP, t. 91, 1999, s. 5-46.
- <sup>234</sup> J. Kaczmarek, *Charakterystyka ceramiki budowlanej ze Strzelna, stanowisko I*, [w:] *Z badań nad średniowieczną architekturą...*, op. cit., s. 89-93.
- <sup>235</sup> S. Skibiński, M. Kęsy-Lewandowska, *Wyniki badań zapraw budowlanych z fundamentów bazyliki św. Trójcy oraz rotundy św. Prokopa ze Strzelna*, [w:] *Studia z archeologii architektury (badania pomocnicze)*, pod red. J. Olczaka, J. Chudziakowej, Toruń 1989, s. 5-24.
- <sup>236</sup> M. Kurzyńska, *Cegła gotycka – próba klasyfikacji na podstawie materiałów z badań archeologiczno-architektonicznych w Strzelnie*, Toruń 1985, mps pracy magisterskiej w UMK w Toruniu.
- <sup>237</sup> B. Kołyszko, *Późnośredniowieczne i nowożytne kafle z zespołu klasztorowego w Strzelnie*, Toruń 1985, mps pracy magisterskiej w UMK w Toruniu.
- <sup>238</sup> J. Dubikajtis, *Późnośredniowieczny piec typu hypokaustum ze Strzelna (woj. bydgoskie)*, AUNC, „Archeologia”, t. 17, 1991, s. 45-59.
- <sup>239</sup> M. Nawrocki, *Późnośredniowieczne i nowożytne szkło okienne z zespołu poklasztorowego norbertanek w Strzelnie, woj. bydgoskie*, [w:] *Z badań nad dziejami klasztorów...*, op. cit., s. 211- 260.
- <sup>240</sup> J. Olczak, *Szklane naczynia „zakładzinowe” z XIX wieku odkryte w Strzelnie, woj. bydgoskie*, AUNC, „Archeologia”, t. 17, 1991, s. 87-95.
- <sup>241</sup> K. Sulowska-Tuszyńska, *Późnośredniowieczne i nowożytne naczynia ceramiczne na trzech nóżkach ze Strzelna*, AUNC, „Archeologia”, t. 20, 1992, s. 63-109.
- <sup>242</sup> Z. Świechowski, *Strzelno romańskie*, Poznań 1998.